

המושבה כפר סבא כ"עיר מקלט" למגורשי יפו, תל-אביב ופתח-תקוה בשנים 1917 – 1918.

מבוא:

במרכז העיר כפר-סבא, מצוי גן הזיכרון העירוני לחללי מערכות ישראל. בפאתי הגן מתוחמת חלקת קברים בה קבורים 248 גברים, נשים וטף, שנספו בעיקר ממחלות, בשנים 1917 – 1918. במקום מצויות 47 מצבות של חללי מלחמת העולם הראשונה, הנושאות את שמות הנפטרים וחלקן הגדול מצבות אנונימיות-סמליות ללא כל כיתוב. רוב הנפטרים בתקופת המלחמה נקברו בשטח גדול יותר, המשמש כיום גן זיכרון. המצבות הנושאות את שם הנפטרים, הן לאו דווקא על קברו של המת ששמו מצוין על גבי המצבה. המתים נקברו בחופזה והמצבות הוקמו לאחר סיום המלחמה בארץ, כך שלא הייתה אפשרות לזהות בבירור את מקום קבורתו של הנפטר.¹

שדה קברים זה, משמש עדות אילמת ויחידה לטרגדיה שפקדה את מגורשי יפו-תל-אביב ופתח תקווה בעת גלותם במושבה כפר-סבא. ברצוני להתחקות על הסיבות שהביאו את המגורשים למושבה כפר סבא:

רקע היסטורי:

בשנים 1914 -1918 שנות מלחמת העולם הראשונה, הורע בצורה משמעותית מצב היישוב היהודי בארץ. ההתקפה הבריטית על דרום הארץ בינואר 1917 החמירה עוד יותר את יחסו של השלטון כלפי היישוב היהודי. בערב פסח תרע"ז (1917), הוטלה גזירת גירוש על 9.000 יהודי יפו ותל-אביב. על המגורשים היה לפנות את בתיהם ולדאוג בעצמם לאמצעי תחבורה שיובילום למקומות שנקבעו מראש על ידי השלטונות. באותם ימים, הייתה זו משימה קשה ביותר, מאחר ורוב בהמות העבודה והעגלות הוחרמו על ידי השלטונות לצורכי המאמץ המלחמתי. על המגורשים נאסר לגלות לירושלים, ולא נותרה בידיהם ברירה אלא לפנות למושבות הגליל, לטבריה, לצפת ואף לדמשק.² כשלושת אלפים גולים מצאו מקלט בצפון הארץ והשאר גלו לפתח תקווה, כפר-סבא, חדרה, זכרון יעקב וכפר הנוער מאיר שפיה.³

ביישוב העברי בארץ-ישראל, הוקם "ועד הגירה מרכזי" ו"וועדי הגירה" מקומיים במקומות אליהם הופנו המגורשים.⁴ בראש וועד ההגירה המרכזי עמד מאיר דיזנגוף, שחש את עצמו כ"ראש הגולה".

¹ עדות אנשי "חברה קדישא" כפר-סבא, 15 ביולי 2003.

² מאיר דיזנגוף, "גזירות ג'מל פחה והגירוש מיפו ומתל-אביב, אברהם יערי, עורך, זכרונות ארץ ישראל, רמת גן 1974, כר ב' עמ' 1014.

³ מרדכי אליאב, ארץ-ישראל במאה ה"ט, ירושלים 1978, עמ' 456.

⁴ בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, מצויים מכתבים שנכתבו על ידי וועדי ההגירה המקומיים ועל ידי מאיר דיזנגוף ראש "וועד ההגירה הכללי". בכל מכתביהם הם מכנים את המגורשים בשם "מהגרים". אנו בחרנו לכנותם "מגורשים".

הוא עמד בקשר תמידי עם השלטונות התורכים ועליו היה להוציא לפועל את גזירת הגירוש ולדאוג למגורשים במקומותיהם החדשים.⁵

ביצוע הגירוש הלכה למעשה

השמועות על גירושם הצפוי של תושבי תל-אביב ויפו החלו עוד במרס 1917. כשבוע לפני ערב פסח תרע"ז, (1917) הוזמנו אחדים מנכבדי תל-אביב, יהודים ולא יהודים, אל הפחה מוניר ביי כדי לשמוע את כתב הפקודה המתייחסת לכל תושבי מחוז יפו: *"לעזוב את מקומות מושבותיהם, וללכת אל אשר ילכו, אך לא לירושלים ולא לחיפה, מפני שהיא יושבת על חוף ים"*. לפי פקודה זו, *"האמידים יכולים ללכת לאשר יחפצו והעניים ילכו לחמה, בין דמשק ובין חלב. ושמה יתנו להם בתים לשבת וגם אוכל"*. הפחה טען שיש לבצע פקודה זו, בהקדם האפשרי. גירוש יהודי יפו ותל-אביב, חל גם על נתיני הארצות הניטרליות בטיעון שכאשר יגיעו הבריטים הם *"יעשו נקמה בגרמנים ובאוסטרים"*.⁶ וועד העיר הצליח לדחות את הגירוש בשבועיים ושלח צירים לפתח תקוה ולגליל כדי למצוא מקומות העשויים לקלוט את המגורשים. כן, הוחלט להגיש בקשה לפחה שירשה לכל המגורשים להישאר בתחומי ארץ-ישראל ואל יגלם *"לחמה הרחוקה והשוממה מאין יהודים, ואשר הגלות הארוכה לשם, מהלך ימים רבים ושבועות, תרבה ביניהם חללים, וגורלם יהיה כגורל הארמנים הגולים, אשר ספו בדרך לעשרות אלפים"*.⁷ חברי וועדי ההגירה היו אנשי ציבור שעשו עבודתם בהתנדבות ולא עמדו לרשותם מוסדות לאומיים ומקורות כספיים.

המקורות הכספיים שעמדו לרשותם של וועדי ההגירה.

הממשלה התורכית ניסתה להעלים את מעשי הגירוש מן העולם החיצון, אך ללא הצלחה. אנשי ניל"י הצליחו להזעיק את דעת הקהל בעולם והתהודה שעוררו מעשי הגירוש, הביאה להתערבותן של ממשלות ניטרליות. גם העיתונות העולמית, פרסמה כתבות על מעשיהם האכזריים של השלטונות והצבא התורכי בארץ-ישראל. הגדילו לעשות העיתונאים היהודיים בבריטניה, ארצות הברית וגרמניה, שתיארו את מעשי הגירוש, הגזל והשוד. הודות לכתבות אלה, בוטלו גזירות הגירוש של אנשי המושבות ושל יהודי ירושלים.⁸ הלחץ הדיפלומטי על תורכיה הביא לכך שבמאי 1917 הזמין ג'מאל פחה אליו את דיזנגוף ומנהיגים אחרים ותבע מהם להכחיש את הידיעות שפורסמו בעולם. בתמורה לכך הוא הבטיח להעניק 3.000 לירות תורכיות לעזרת המגורשים, לדאוג לשירות

⁵ דיזנגוף מאיר (1861 – 1936) עלה לארץ-ישראל ב 1905, ממייסדי אחוזת בית ב 1906, ראש וועד תל-אביב הראשון. בימי מלחמת העולם הראשונה היה ראש ועד ההגירה ואחרי גירוש יפו "ראש הגולה". ב 1921 היה לראש העיר לאחר ניתוקה מיפו. במנהיגותו הייתה תל-אביב לעיר המרכזית בארץ-ישראל. יעקב שביט [ואחרים], עורך, *לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799 – 1948*, תל-אביב 1983, עמ' 152.

⁶ בן הלל הכהן, *מלחמת העמים (יומן)*, ה' בניסן תרע"ז, (28 במרץ 1917), ירושלים 1985, כר' ב' עמ' 530.

⁷ שם, עמ' 533.

⁸ על סיועה של העיתונות, ליישוב בארץ-ישראל ראו: מרדכי נאור, "תרומתה של התקשורת העוינת, כיצד סייעה העיתונות היהודית בהצלת היישוב ב 1917", יהושע בן-אריה ואלחנן ריינר, עורכים, *וזאת ליהודה, מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה*, ירושלים תשס"ג, עמ' 573 – 587.

מזון ולעזרה רפואית למגורשים.⁹ סכום זה, לא יכול היה לסייע במצוקה הנוראה שהועמד בה היישוב היהודי בארץ ומה שהביא ליכולת הישרדות בסיסית ביותר, המלווה קורבנות רבים, היו תרומותיהם של יהודי התפוצות.¹⁰

המגורשים שהיו בטיפולו של וועד ההגירה

לא כל המגורשים היו תלויים בטיפולו של וועד ההגירה המרכזי. המבוססים יותר, נעו בכוחות עצמם צפונה ודאגו לעצמם לדיור חליפי במושבות הגליל והשומרון. בעיר נותרו המעמדות החברתיים-כלכליים הנמוכים יותר שגם בעתות שלום, היו תלויים במוסדות התמיכה הציבוריים. המסקנה המתקבלת היא, שככל שמעמד המגורשים היו נמוך יותר, מנת הסבל שלהם הייתה רבה יותר. גזירת הגירוש של 1917, לא הייתה הגזירה הראשונה. עוד ב 1914, גורשו והיגרו למצרים חלק גדול מיהודי יפו ותל-אביב. בעיר נותרו כ 5.000 נפשות לערך, מדלת העם, שהיו תלויות בטיפולו של **שלום, בתל-אביב וביפו, רק על עזרה ציבורית. בהן אלמנות ויתומים, זקנים גלמודים וועד ההגירה ואשר גם בעתות שלום התקשו לדאוג לעצמם. כותב דיזנגוף: כמחצית מעשרת אלפים נפש שהוגלו היו חיים, גם בימי המלחמה, גם בעודם במקו, חולים ומשפחות שבעליהן נשארו בחו"ל. והגירוש, שהפסיק לגמרי את החיים האקונומיים, הוסיף עליהם גם את אלה שהיו משתכרים בצמצום למחיתם היו ביניהם גם אנשים שהתרוששו עקב המצב המלחמתי, כמו בעלי בתים וסוחרים גדולים.**

11

בפני וועד ההגירה, עמדה אפוא, המשימה לדאוג למקומות מקלט ולמקורות קיום למגורשים אלה, שמושל יפו, פקד להגלותם מן הארץ.

דרכי פיזור המגורשים על ידי וועד ההגירה

וועד ההגירה של העיר תל-אביב נוסד ביום חמישי 29 במרס 1917, ומיד החל בפעולתו. תחילה פנה לוועדי המושבות בשומרון ובגליל בבקשה לקלוט בגבולן את מגורשי יפו - תל-אביב.¹² אך כפי שכבר טענו, אחת הבעיות המרכזיות בפינוי האנשים, הייתה מציאת אמצעי תחבורה לפיזורם. לפנינו עדויות שונות לגבי הפתרונות לבעיה זו: בעוד דיזנגוף טוען "הרבה עגלות נשלחו אלינו, ובעליהן העמידו את עצמם ברשות "וועד ההגירה, - וכמעט כולם בלי דרישת שכר". מעיד לעומתו מרדכי בן-הלל הכהן:

⁹ אליאב, ארץ-ישראל במאה ה"ט, עמ' 456.

¹⁰ פרטים על ממדי העזרה, הסכומים שנתרמו ודרכי חלוקתם, ראו: דן גלעדי ומרדכי נאור, "היישוב במלחמת העולם הראשונה", בתוך: משה ליסק, עורך. תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ג, כר' ב' עמ' 462 - 468; נתן אפרתי, יהודי אמריקה וירושלים בימי מלחמת העולם הראשונה, בתוך: חגית לבסקי, עורכת, ירושלים בתודעה ובעשייה הצינונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 137 - 163.

¹¹ דיזנגוף, עם תל-אביב בגולה, תל-אביב תרצ"א, עמ' 72 - 73.

¹² וועד ההגירה המרכזי אל וועדי ההגירה במושבות, ארכיון ציוני מרכזי, להלן אצ"מ, 61 / 90 J

עוד אתמול, בערב שבת עם חשכה, נוסד וועד ההגירה. ועד לארגן את הגירוש למצוא עגלות וגמלים ולהביא איזה סדר בהובלת חפצים ובשכירת בהמות ועגלות...עגלונים ובעלי הסוסים פושטים את העור.¹³

וועד ההגירה לא יכול היה להסתפק בפינוי המגורשים. היה עליו למצוא מקומות מקלט עבורם שיעניקו להם הגנה בתנאי המלחמה המתנהלת בארץ ולדאוג להם לאמצעי קיום אחד מיעדי המקלט, שנראו בטוחים, לכאורה, היה המושבה כפר סבא.¹⁴

המושבה כפר סבא, כ"עיר מקלט" למגורשים

המגורשים הופנו למושבה על ידי הממשלה התורכית. מושבה זו הייתה היחידה השייכת לסנג'ק שכם, ונחשבה למקום בטוח פרט למחוז ירושלים. השלטונות ראו במקום מקלט יציב מאחר והם לא צפו כי ארץ-ישראל תיכבש כולה, ושיהיה עליהם לפנות גם את השטחים שמצפון לירקון. גם המגורשים עצמם חשבו שהמלחמה לא תיארך זמן רב ולכן העדיפו להישאר בכפר סבא, קרוב ככל האפשר למקומות מגוריהם הקודמים.¹⁵ גורם נוסף לבחירת כפר סבא כיעד למגורשים, לפי דעת בן-הלל הכהן היה, כי: "האוויר בריא, ובמושבה ישב מר סלור, חובש מומחה, והוא גם ראש הסניף המקומי של וועד ההגירה".¹⁶ הבה ונבדוק באיזו מידה התאימה מושבה זו לקלוט את מאות המגורשים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ב 1914, הייתה כפר-סבא, מושבה קטנה, בת כמה עשרות תושבים. תנאי המלחמה הטילו על תושביה, משימה קשה ביותר, לקלוט לתוכם מאות מגורשים. הוועד המקומי ניסה ככל יכולתו לעזור למגורשים, יצר קשר עם וועד ההגירה המרכזי ועבד עמו בשיתוף פעולה. לרשותו של הוועד המקומי, לא עמדו מקורות כספיים, במקום לא היו תנאי דיור מינימאליים, לא היו מקומות עבודה ולא היו די מים לשתייה ולצורכי הגוף. כאשר הגיעו מאות המגורשים לכפר סבא, לא נותרה בידי ה"מארחים" ברירה, אלא לשכנם בתנאי מחנה ארעיים, בסוכות עשויות ענפי אקליפטוס, ללא מים וללא תנאים סניטאריים. למרות התנאים הקשים פעלו וועד ההגירה המקומי וועד המגורשים בשיתוף פעולה, וניסו וליצור תנאי חיים מינימאליים, המאפשרים את קיום הגוף והנפש.

¹³ דיזנגוף, עם תל-אביב בגולה, עמ' 53; בן הלל הכהן, מלחמת העמים, כר' ב' עמ' 536.

¹⁴ שם, עמ' 73.

¹⁵ סנג'ק, מחוז מנהלי בתורכית. שמעון רובינשטיין, עורך. מרדכי בן-הלל הכהן, מלחמת העמים, שם, עמ' 610.

¹⁶ בן-הלל הכהן, מלחמת העמים, כר' ב' עמ' 659; צבי אריה סלור, נולד בירושלים בתרל"ה, 1875, נסע לגרמניה ללמוד רפואה, שם למד במשך שלוש שנים. ב 1911 התיישב בכפר סבא. סלור מילא תפקיד מרכזי בהושטת עזרה למגורשים. נפטר בשנת 1959. אפרים סלור, יותר לאט, בבקשה, משפחת סלור בעקבות הנדר, בית אלעזרי תשס"ג, עמ' 12 – 20.

וועד המושבה וועד המגורשים – שיתוף פעולה

חברי וועד המושבה היו: נתן רפפורט ויהודה אריה חיימוביץ וכממלאי מקום נבחרו דב סקיבין ויהושע ווישני.¹⁷ בנוסף אליהם פעלו בהתנדבות ובמסירות רבה, צבי אריה סלור וברוך פריבר.¹⁸ למרות זאת המגורשים לא היו מוכנים להיות נתונים למרותו של וועד זה, טענתם הייתה שמאחר והם מהווים עתה את רוב תושבי המושבה, אין הוועד המקומי יכול לייצגם. נימוק נוסף שהעלו המגורשים היה, כי התושבים המקומיים "לא טעמו הם בעצמם טעם גלות", ומאחר ואינם מכירים מקרוב את המגורשים הם אינם מודעים לצורכיהם המיוחדים. המגורשים פנו, אפוא, לוועד ההגירה המרכזי, בבקשה למנות להם נציגות משלהם. וועד ההגירה המרכזי, שישב אותה עת בפתח תקוה, נענה לבקשתם ומינה את מנחם קליונר כפקיד קבוע, לכל ענייני המגורשים בכפר סבא. תפקידו של קליונר, היה ליצור תנאי מחייה ל 600 נפשות ממגורשי יפו ותל-אביב. אך עקב אירועי המלחמה בחורף 1917 הגיע מספר המגורשים עלה ל 1,500, שכלל את תושבי פתח תקווה ועין גנים. הגירוש נעשה על ידי המפקד התורכי במקום, "על חלק מן התושבים על פי מכסות".¹⁹ כל פעולות השיקום שננקטו על ידי וועדי ההגירה, היו טעונות אישור של השלטונות התורכיים ועל חבריו היה לעמוד בקשר תמידי עמהם. ברם, עקב התנאים המדיניים שנוצרו, קשה היה לצפות מן השלטונות שיהיו ערים לצורכיהם ולמצוקתם של המגורשים.

מערכת היחסים עם השלטון התורכי

גישת התושבים לשלטון התורכי הייתה מלווה באיבה ובחוסר אימון בסיסי. הכל חיכו לקץ שלטונו ולמיגורו מן הארץ. מה שהוסף על האכזבה מן השלטון היה הגירוש מיפו ותל-אביב, הוועדים פסקו לשתף עמהם פעולה וציפו לשחרורם מידי האנגלים.²⁰ מבחינה חוקית, היו תושבי הארץ היהודיים אזרחים עות'מאניים שווים זכויות, אך השלטונות עיינו אותם והפלו ביניהם לבין תושבי הארץ הלא-יהודיים. (ערביי יפו והגרמנים תושבי שרונה, למשל, לא הוגלו מבתיהם ב 1917). היהודים נחשדו באי נאמנות לשלטון וכל עזרה בשיקומם, נחשבה בעיני השלטונות כמנוגדת לצרכיו. כך נוצר מצב שבכדי למנוע את הגזרות, היה על הוועד המשותף היה "פייס" את השלטונות. הנציג הטוב ביותר למשימה זו, היה מר סלור.

להלן מספר דוגמאות המעידות על הגזרות שהוטלו על המגורשים ותושבי כפר-סבא:

¹⁷ נתן רפפורט, עלה ארצה בשנת 1905. רכש קרקע בכפר סבא והיה מראשוני המתיישבים. היה האחראי על השמירה במקום ולחם על עבודה עברית. במאורעות 1921, יצא להגנה על פתח-תקוה ונפצע פצעי מוות. יהודה אריה חיימוביץ, (1862 – 1944), עלה בשנת 1908 התיישב במקום עם המתיישבים הראשונים והיה בין בוני בית הכנסת הראשון. דב סקיבין (1881 – 1945), עלה ארצה בשנת 1904, מראשוני המתיישבים בכפר-סבא, שימש מזכיר וועד המושבה. יהושע ווישני (1887 – 1919), עלה ארצה בשנת 1910, הקדיש בביתו חדר לתפילה בציבור. אנגל, כפר-סבא, 70 שנה לייסוד כפר-סבא 80 שנה לגאולת אדמתה, כפר-סבא 1973, עמ' 42, 47, 36, 54.

¹⁸ על צבי אריה סלור, ראו: הערה מס' 31; ברוך פריבר, (1893) עלה ארצה ב 1909, היה מבין 12 המתיישבים הראשונים בכפר סבא. עזר רבות למגורשים ואחיו יוסף שפעל גם הוא איתו, נפטר מטיפוס הבהרות בח' באדר תרע"ח (1918) ונקבר בכפר-סבא. דב בן ר' נחמן סקיבין,

זכרונות איש כפר-סבא, יסוד כפר-סבא וקורותיה, הרצליה תש"ז, עמ' 175 – 176.

¹⁹ יהודה ראב, התלם הראשון, זכרונות 1862 – 1930, ירושלים תשמ"א, עמ' 163.

²⁰ תום שגב, ימי הכלניות, ארץ ישראל בתקופת המנדט, ירושלים 1999, עמ' 24.

א. במשך כל תקופת המלחמה, כבר מ 1914, עסקו השלטונות באמצעות הצבא והז'נדרמים (שוטרים), בהחרמת רכוש מן המתיישבים, בטיעון של צורך בהשתתפות במאמץ המלחמתי התורכי. הוחרמו סוסים ועגלות להובלה, פחים ריקים להובלת מים למדבר, שקים ריקים למילוי עפר, כלי בית ובגדים. לבסוף גם החרמו את יבול השקדים, עליו בנויה הייתה פרנסת המושבה.²¹

ב. גיוס תושבים לגדודי עבודה בכריתת עצים להסקת קטרי הרכבת, בסלילת כבישים ומסילות ברזל.

ג. עיכוב ואיסור בניית הבתים. בחורף תרע"ז - תרע"ח, (1917 – 1918), אישר השלטון לבנות בתי לבנים, בכדי להקל על מצוקת המגורים של המגורשים לקראת החורף. אך עקב "קנאת השכנים", (כנראה ערביי הסביבה), בוטל האישור.

ד. תפישת משתמטים ועובדי כפייה. התורכים חיפשו משתמטים מהצבא ומעבודת הכפייה. לשם כך, הם אסרו את כל הציבור, גברים, נשים וטף, סגרו אותם בתוך האורווה הגדולה, וזאת במטרה שיוסגרו לידיהם המשתמטים. מר סלור הצליח לשחרר את הציבור, פרט ל 40 גברים שהובלו לכלא דמשק.

ה. מאסר כל הגברים והובלתם לטול-כרם. בבוקר שבת, אספו את כל הגברים, מזקן ועד טף והובילו אותם לבית הכנסת שלהם במטרה לגייסם לעבודת עזר לצבא. רוב הקהל היה שאנן והמשיך להתפלל את תפילת הבוקר, מאחר ולא נראתה להם כל סכנה כי חשבו שלא יילקחו זקנים ל"עבודת הצבא". חשש התעורר בלב הגברים כאשר נוכחו לדעת שהנשים והטף יישארו לבדם במושבה ותינתן הזדמנות "להרשות לשכנינו להתנפל על הכפר, ומטעם זה אסרו כל הגברים שלא יהיה מי שיגן על הנשים והטף ועל מעט הרכוש הנשאר". המושבה נשארה ללא גברים, וצבי אריה סלור שלא נאסר יצא לטול כרם להשתדל בעבורם ובחצות הלילה הוא חזר ועמו כל האסורים, שצעדו ברגל מטול כרם לכפר סבא, מהלך שבע שעות הליכה. בדרך הכו אותם השוטרים התורכיים בשוטים, לא נתנו להם לנוח, לא נתנו להם לשתות ואף לא לעשות את צורכיהם. לפי המסופר, סלור עמד מול הפחה ואמר לו: "דאה אם נעשה כעוול הזה מיום גרוש ספרד, לענות אנשים זקנים חפים מפשע...". מפקד צבא תורכי מטול כרם, השיב לסלור: לולא הקול שלכם שכשעושים לכם איזה רעה אתם מרימים קול צעקה שנשמע מסוף העולם ועד סופו – כמו שעשיתם אחרי הגרוש מיפו, - לא היינו משאירים מכם שריד ופליט".²²

ו. עבודת כפיה במסגרת המאמץ המלחמתי התורכי. קבלו התושבים והמגורשים פקודה להכין חפירות הגנה ליד המושבה. יש לציין שלא רק תושבי כפר סבא, קבלו פקודה זו, אלא גם

²¹ דב סקיבין, זכרונות איש כפר-סבא, עמ' 130 – 131.

²² מנחם קליונר, מגלת כפר-סבא, קורות הגולים בכ"ס תרע"ז – תרע"ח, יפו תר"פ, עמ' 23 – 26.

תושבי הכפרים הערבים. הוועד מחליט לשכור 40 אנשים בשכר, כדי שימלאו את מכסת העבודה ולחייב את התושבים והמגורשים בשני ביטליק לשבוע.

מן הראוי לציין שיוצאי דופן ביחסם לתושבים ולמגורשים היו החיילים הגרמנים ששירתו בצבא התורכי. (כידוע, גרמניה שיתפה פעולה עם השלטונות התורכיים מהיותה כחלק "ממדינות המרכז" שלחמו באירופה ובארץ-ישראל). על כך מספר מנחם קליונר, איש וועד ההגירה: "אחרי שהחזית נעשתה בכפר-סבא באו גם שני בטליונים גרמנים לתוך המושבה" החיילים הגרמנים פלשו לתוך בתי התושבים, לאורוות ולאוהלים. ברם, מציין קליונר, "צריך להודות שהם התייחסו אלינו באופן קצת אנושי, והגנו עלינו בכל תוקף מהתנפלות התורכים וגרשו אותם כשראו אותם כשהם מתקרבים לאיזה בית לגנוב או לחמוס". הצבאות שחנו במושבה השתמשו בכל המים מן הבאר לצורכיהם ולא נתנו לתושבים ולמגורשים להשתמש במי הבאר, ואלה, צריכים היו לאגור את מי הגשמים כמי שתייה. החיילים הגרמנים הקלו במידת מה, "ששמרו על הסדר על יד הבאר ונתנו לנו לקחת מים לצרכינו". הגרמנים והתורכים פלשו גם לאוהלי המגורשים ובכל אוהל ישבו כעשרה חיילים ביחד עם המשפחה המגורשת. קליונר טוען שהמגורים המשותפים עם החיילים נושאי המחלות, הם שהביאו למגיפת הטיפוס. נחמה פורתא הביא קצין יהודי מצבא גרמניה שקרא בעיתון ציוני על הכרזת בלפור, וסיפר על כך לאנשי וועד ההגירה. כך שיגון ושמחה שימשו בערבוביה.

פעולותיו של וועד ההגירה המשותף בכפר-סבא להקלת תנאי החיים של המגורשים

מציאת פתרונות דיור למגורשים

המגורשים הגיעו לכפר-סבא בראשית קיץ תרע"ז, (1917). המוצא היחיד שהסתמן לפתרון בעיית המגורים היו חורשות האקליפטוס שמסביב למושבה והאורווה הציבורית. המגורשים התיישבו בחורשתו הפרטית של יצחק שיינפייין, בחורשת פרץ פסקל ובאורווה הציבורית.²³ מספרת פנינה שיינפייין-דרויאן, בתו של יצחק שיינפייין:

המוני מגורשים מפתח-תקוה ומתל-אביב נהרו אלינו למצוא כאן מחסה מאימת המלחמה, אך לא הייתה פינה פנויה לשכנם. אז קיבל אבא על עצמו להקים להם סוכות. שתילי האקליפטוס האהובים עליו, שבינתיים גדלו לעצים, נגדעו והוא בנה מהם סוכות וכיסה אותן בצמחי החילפה שאינם חדירים למים. סוכות אלה היו מקלט עוני לגולים.²⁴

היו מגורשים שהצליחו לבנות לעצמם סוכה בכוחותיהם עצמם, היו שנעזרו בחבריהם, כן היו משפחות ללא גברים ועל וועד ההגירה היה לדאוג להם לסוכה ולממן את בנייתה מן הקופה

²³ יצחק שיינפייין נולד בשנת 1871, עלה בשנת 1904, עלה לארץ. החליט להתמסר לייעור הסביבה במטרה להביא צל לכפר סבא החשופה והביא אלפי שתילי אקליפטוס. שיינפייין היה המתיישב הראשון במושבה. עם התושבים והגולים יצא לגלות ב 1918. מת ב 1921. אנגל, **כפר סבא**, עמ' 34, 119; פרץ פסקל נולד ב 1871 וב 1882, עלה עם הוריו להתיישב בזכרון יעקב. הוא נשלח על ידי הברון רוטשילד ללמוד אגרונומיה בצרפת ובשובו עבד מטעם פקידות הברון וחברת ייק"א בניהול מושבות צעירות ובנטיעות. יער האקליפטוסים במושבה נקרא על שמו. פסקל נפטר בשנת 1947. אהוד בן-עזר, **ימים של לענה ודבש, סיפור חייה של המשוררת אסתר ראב**, תל-אביב תשנ"ח, עמ' 115.

²⁴ אנגל, **כפר סבא**, עמ' 111; חילפה, הכוונה לצמח חילף החולות. שמו של הצמח נזכר במשנה ומקורו אולי בתכונת העלה החדה כחלף השוחט. צמח רב-שנתי ממשפחת הדגניים, נפוץ בקרקעות החמרה בשרון ושימש להכנת מחצלות. עוזי פליטמן [ואחרים], **צמחי ישראל בתמונות**, רמת-גן 1983, עמ' 250.

הציבורית. היו גם כאלה, שניסו לארגן לעצמם חיים עצמאיים ובנו לעצמם ליד סוכתם, תנורים מטיט לבישול ולאפייה. עד מהרה הסתבר שהאורווה הציבורית אינה ראויה למגורים ואלה שהשתכנו בתוכה, חלו במחלה מדבקת, המלריה. העזרה הרפואית היחידה, הייתה מידי צבי אריה סלור, הרוקח של המושבה. הפתרון הזמני שהוא נתן בכדי להדביר את המחלה, היה לבודד את החולים, "ולסגור את האורווה בחוזק יד". הציבור נענה לדרישתו רק כאשר הזוג מאיר ספיר ואשתו נפטרו ממלריה, מה שהיווה מכה קשה למגורשים.²⁵ מפאת התנאים והצורך במתן פתרונות קיום בסיסי תחת לחץ, לא נעשתה חשיבה על חיטוי ורפואה מונעת. הכל חשבו שהישיבה בכפר-סבא תהיה קצרת מועד, איש לא חזה כי אירועי המלחמה יימשכו עד נובמבר 1918, וישיבת המגורשים במקום תיארך למעלה משנה.²⁶

בקיץ 1917, כאשר נוכחו הוועדים שהמלחמה איננה עומדת להסתיים, הם החלו בחיפוש פתרונות למצוקת הדיור לקראת החורף המתקרב. הם הגיעו למסקנה שיש לשפר את תנאי המגורים של המגורשים על ידי בניית בתי מגורים בעבורם. הבתים תוכננו להיבנות, על השטחים הציבוריים של המושבה ועל שטחיהם הפרטיים של האיכרים. התקווה הייתה שבבוא יום השלום, ירכשו האיכרים את הבתים שיוקמו על אדמתם. לשם ביצוע המשימה, פנה וועד ההגירה המקומי לדיזנגוף, ראש וועד ההגירה המרכזי, בבקשה להמציא אישור מן השלטונות ולהקציב סכומים מטעמם לבניית הבתים. דיזנגוף קיבל את הבקשה והחל לנהל משא ומתן עם ג'מל-פחה בכדי שיקציב סכומי כסף להיערכות התושבים לקראת החורף המתקרב. ג'מל פחה, נענה לבקשה והקציב לצורך בניית הבתים למגורשים, 7.500 לירות תורכיות כהלוואה.²⁷

להלן נוסח האישור כפי שהופנה למנחם קליונר, ראש וועד ההגירה המקומי:

פ"ת,

ג' אלול תרע"ז.

למר קליונר, כפר סבא

הננו מאשרים בזה את הודעתנו, כי אנו נכונים לקנות לבנים מכל מי שחפץ להכין אותם במחיר 4 בשליק המאה (יחד עם התבן), מכיני הלבנים יקבלו את התבן הדרוש מאתנו, ואח"כ נתחשב בשעת

²⁵ מנחם י. קליונר, **מגלת כפר-סבא, קורות הגולים בכ"ס תרע"ז – תרע"ח**, יפו תר"פ, עמ' 7 – 8; פרסום זה הוא המקור היחיד לגבי מאיר ספיר ואשתו. בבית הקברות בכפר סבא, אין מצבה על קברם ושם גם אינו מופיע ברשימות חברה קדישא של המושבה. **קליונר, מנחם יצחק** (1885 – 1965) נולד בליטא, עלה ארצה בשנת 1916, עסק במסחר ביפו. ניהל את העזרה לפליטים מגורשי יפו ותל-אביב. שביט, **לקסיקון האישים של ארץ-ישראל**, עמ' 438: קליונר היה אזרח אמריקאי, ידע אנגלית ושימש כמתורגמן בין היישוב בחדרה לבין השלטונות האנגלים. קליונר, **מגלת כפר-סבא**, עמ' 72.

²⁶ בחודשים אפריל – דצמבר 1917, היו הכוחות הבריטיים עסוקים במלחמתם בדרום הארץ. ב 19 באפריל הם עדיין לחמו בעזה ורק ב 7 בנובמבר הם הצליחו לכבוש אותה. בחורף 1918, הם חנו בסביבות הירקון, ורק בספטמבר 1918, הם השלימו את כיבוש ארץ-ישראל. א.פ. ויול, **מסעי המלחמה בארץ-ישראל**, תל-אביב 1979, טבלה ללא מספור עמודים.

²⁷ קליונר, **מגלת כפר-סבא**, עמ' 18; בן-הלל הכהן, **מלחמת העמים**, כר' ב', עמ' 694.

החשבון עם מחיר התבן וננכה אותו מ 4 הבשליקים. עליו להשתדל אפוא ולהכין איזו כמות של תבן שתדרש להכנת הלבנים בשעת הצורך ותהיה נמצאת ברשותנו ונתנת למכני הלבנים במשקל ובחשבון.

חתומים: מ"מ הי"ר ש.

רוקח, ב. יפה ²⁸

המסקנה המתקבלת ממכתב זה היא שהמגורשים עצמם, יכינו את לבני הבניין עבור הבתים, מאדמת המקום ומתבן. הבתים החלו להיבנות וניבנו מלבנים שלובנו מאדמת "חמרה" ויובשו בחום השמש. ²⁹ הבנאים היו המגורשים שקיבלו את שכרם מוועד ההגירה, ובכך ניתנה להם האפשרות להרוויח לפרנסתם ולא להיות תלויים בכספי הציבור. ואכן, "כמעט כל המהגרים השתתפו בעבודה ובעלי המלאכה הרוויחו היטב, עד שהפסקנו להם את התמיכה". ³⁰

במושבה ניבנו למעלה מעשרים בניינים בני 2, 3, 4, חדרים. למרות זאת, כל אלה לא היו עשויים לספק פתרון למגורי כל המגורשים, מאחר ועם הגירוש מפתח-תקוה ועין גנים הגיע מספרם של המגורשים למעלה 1.500 נפש. עם רדת הגשמים הראשונים, הסתבר, שבתי בוץ אלה, לא יכולים היו לעמוד בפני אימי מזג האוויר של חורף תרע"ז (1918). דומה שגם תופעות הטבע שגרתיות, עמדו בדרכם של המגורשים והביאו לאסונות רבים.

מיד לאחר רדת הגשם הראשון, התעוררה זעקה גדולה ומרה מפי המגורשים שהתגוררו בסוכות האקליפטוס. הוועד החל לחפש פתרונות נוספים קצרי טווח והחל בבניית סוכות שקירותיהן ענפיי אקליפטוס וגגותיהן עשויים מ"חילפה", הצומחת במקום. המגורשים נענו לבקשת הוועד, להשתתף במלאכת הבנייה, אותה למדו משכניהם הערביים והבדואים. לאחר מספר שבועות, הם הצליחו להקים כ 60 אוהלים מסוג זה. עד מהרה התברר שגם סוכות אלה לא היוו את הפתרון לקליטת כל המגורשים. ³¹ הצפיפות הייתה ללא נשוא והמצב היה ללא מוצא. חורף תרע"ח, (1917 – 1918) היה יוצא דופן מבחינת רמות המשקעים שלו. עדות לכך הם המסמכים של א.פ. ויול, מן הכוחות הבריטיים, המציין כי ההכנות לכיבוש מישור החוף בארץ-ישראל, נדחו מ 7 לדצמבר 1917, ל 27 בינואר 1918, עקב הגשמים שהביאו לידי כך שגם הירקון עלה על גדותיו ולא אפשר לכוחות הצבא,

²⁸ קליונר, שם, עמ' 18 – 19.

²⁹ סקבינן, **זכרונות איש כפר-סבא**, עמ' 138; חמרה, היא אדמה אדומה, המצויה בעיקר במישור החוף של ארץ-ישראל. מקור השם מן המילה הערבית, אחמר, אדום. אברהם אבן-שושן, **המלון החדש**, ירושלים תשכ"ט, כר' א', עמ' 407.

³⁰ קליונר, **מגלת כפר-סבא**, עמ' 19.

³¹ גולי פתח-תקוה, שהחלו להגיע בתחילת חורף תרע"ח, בנובמבר 1917, מאחר ופתח-תקוה עברה מיד ליד, מהתורכים לבריטים וחוזר חלילה. המושבה פתח-תקוה ננטשה בראשית נובמבר, כאשר הגיע פטרול בריטי ב 17 בחודש מצא את המושבה ריקה, ב 27 בנובמבר שבו אליה התורכים והחזיקו בה עד 22 בדצמבר, יום כיבושה בידי הבריטים. בכל אותה תקופה הייתה המושבה ריקה מאזרחיה. מרדכי בן-הלל הכהן, **מלחמת העמים**, כר' ב' עמ' 999; לעומת זאת, טוען יהודה ראב, כי למרות התוכנית התורכית ל"רוקן את המושבה מתושביה", התושבים ובפרט הנשים, הצליחו לדחות את גזירת הגירוש, "רק חלק מן התושבים וממהגרי יפו-ת"א הספיק לעזוב את המושבה, ואלה, השתקעו בכפר-סבא ואח"כ בחדרה, עד הכיבוש השלם של א"י", ראב, **התלם הראשון**, עמ' 164.

לחצותו. וכך מתאר ויול את אימי מזג האוויר: "משך מחציתו השנייה של דצמבר ירדו מטרות עוז, אשר הגיעו לשיאם בסופה אדירה, שהתחוללה ביום חג המולד".³²

מקור נוסף על המצב במושבה מי"ג בטבת תרע"ח, (28.12.1917) הוא מכתב שנשלח מכפר סבא, על יד וועד ההגירה (החתימה אינה ברורה), אל ש. רוקח, מוועד ההגירה המרכזי וכך הוא כותב:

אי אפשר לתאר בדיוק את מצב הבריאות היותר רע אשר בפה. ובפרט בימים האחרונים ימי הגשמים בשפע גדול כל כך ודירות אין ומעט בתי חומר ג"כ כורעים ומשתחווים לנפול מרטיבות הגשם, וכך...בתי ואוהלי קש שאין להם חיזוק כל שהוא אין דלתות לאוהלים והרוח נושב בחוזקה ואכל את חצי בשרם.³³

וועד ההגירה הטיל על המגורשים, להצטופף עוד יותר בסוכותיהם ובמבנים הרעועים שעמדו לרשותם. בגשם שוטף תוך כדי יריות תותחים משני הצדדים הכריח וועד ההגירה את המגורשים ה"וותיקים" לקלוט את אלה ה"חדשים". כותב מ. קליונר, איש הוועד:

מספרנו גדל עד אלף וחמש מאות נפש. אבל הצפיפות היתה עד להחנק והגשמים שטפו ללא רחמים. האורורה ובית התבשיל היו מלאים אנשים עד אפס מקום, באהלים שתי משפחות באהל, ומתבישים בתחילה אחד מהשני ואין אפשרות להחליף לבנים או בכלל בגדים, וככה ישנו בבגדינו שהלכנו כל היום והעיקר, אין מים לכביסה ולרחיצה כי גם לשתייה השגנו מים בדוחק. אמנם פחדנו מאד מהתפרצות איזה מחלה.³⁴

המגורשים היו חסרים תנאי חיים בסיסיים. הבישול והאפייה נעשו בחוץ, הצרכים נעשו ב"בתי כבוד" מפח, שהוקמו על ידי וועד ההגירה, אך עם בוא התורכים למושבה גם אלה נלקחו על ידיהם. בתנאים אלה היה על הוועד לדאוג לתחליפים. מאחר והאנשים עשו את צורכיהם ליד אוהלי הענפים. הועד קיבל על עצמו, לסתום את הבורות המלאים, לחפור בורות חדשים ולנקות את סביבת האוהלים. מצב הסניטריזה הבלתי נסבל, ייתן את אותותיו עד מהרה ויביא להתפשטות מחלות מדבקות.³⁵

ניהול מערכת כספי ההקצבות שנתקבלו מוועד ההגירה המרכזי

ב"ספר הזכרון", (פנקס ניהול החשבונות של וועד ההגירה), של המושבה כפר-סבא, נרשמו כל סכומי התמיכות שניתנו על ידי וועד ההגירה לנתמכים בהתאם למספר הנפשות שבכל משפחה. לשם כך, הוכנו "כרטיסי מהגר" וניתנו תמיכות חריגות מעבר לסכומים שניתנו באופן שוטף. כגון: 3 כוסות חלב ביום, עזרה בחוליו (לפי פקודת רופא), חצי ליטר יין מתוק, תמיכה בעת השבעה, תמיכה אצל

³² ויול, מסעי המלחמה בארץ-ישראל, עמ' 147, 150.

³³ וועד ההגירה בכפר סבא אל ש. רוקח מוועד ההגירה הארצי, אצ"מ, J 90/179

³⁴ קליונר, מגלת כפר סבא, עמ' 37.

³⁵ "סדור העזרה המדיצינית בעידן ריתחא", פרוטוקול משיבה משותפת מוועד ההגירה כפר סבא וחברי וועד ההגירה המרכזי, ה. יפה, ד"ר שרמן, מר אורלוב, מר נ. טברסקי, ד"ר ולדשטיין, (ללא תאריך, ההשערה שלי, חורף תרע"ח, קליונר, מגלת כפר-סבא, עמ' 49.

היולדת (בפקודת המיילדת) ועוד. רשימות התמיכה נרשמו בהתאם לפרשת השבוע. לדוגמא, הרשימה מפרשת "בחקתי", מכילה 61 מקבלי תמיכות "אשכנזים" ו 41 "ספרדים".³⁶ וועד ההגירה לקח על עצמו גם לשמור על חפצי הערך של המגורשים. לפנינו רשימה בשם: "כלי הכסף והזהב שנמסרו לשמירה לרשות ועה"ג בכפ"ס". הרשימה, ללא תאריך, מכילה חפצים כמו: "שעון זהב טוב, שעון זהב שבור, שעון כסף טוב, 1 כובע של ילד ועליו קשויטים שונים, קערת כלי כסף בלי מכסה". בסוף הרשימה מצוינת הערה: "כל הרשום פה ושני מפתחות בית הנ"ל אשר ביפו קבל ועה"ג מכ"ס מידי הא"א רוזנצויג ואשולין ועתה נשלחו בחזרה לז"י [זכרון יעקב. מ.ג.] לרשות מנהלי בית היתומים. חתום, ועד ההגירה רוזנצויג.³⁷ דינים וחשבונות אלה מעידים על הסדר ששרר בהנהלת וועד ההגירה, נרשמו בפנקס כל ההכנסות וההוצאות שהוצאו מה שמעיד תחושת שליחות, יושר וניקיון כפיים של העוסקים במלאכה.

הקמה והפעלה של "בית התבשיל" – בית תמחוי למגורשים

"בית התבשיל" הוקם ביפו בשנת 1914, בכדי להקל על מצוקת הרעב של ענייה. במקום פעלו חנות למכירת לחם זול ומטבח עממי בשם "אחווה", שהפעלתו נעשתה בהתנדבות על ידי מספר נשים מתל-אביב, שם הן ביטלו ארוחת צהרים שהנזקקים שלמו בעבורן מחיר סמלי.³⁸ עם הגירוש, העביר מ. קליונר, את בית התבשיל לכפר-סבא.

הבעיה המרכזית שעמדה לפני וועד ההגירה, הייתה מציאת מקום הולם לפעילותו של מוסד זה. לטענתו של קליונר, אי אפשר היה להקים את בית התבשיל במחנה הסוכות בחורשת כפר סבא, מכיוון ש"הכלים והחומרים החיים לבישול אינם בטוחים שם". במילים אחרות, לפי קליונר, מתקבל הרושם שהיה חשש, לכאורה, שדווקא המגורשים עלולים לגנוב את כלי המטבח ומצרכיו. הוועד חיפש מקום מוגן עם אפשרות נעילה ובסופו של דבר, הוא נמצא באורווה הציבורית. וועד ההגירה מצא במקום שטח שאפשר היה לאחסן בו את המצרכים ולבשל אוכל לקהל המגורשים. בני המושבה נרתמו לעזרה ותרמו חפצים וכלים. נשות המושבה התנדבו לבשל לקהל המגורשים. מחיר מנות האוכל היה נמוך ביותר, 1 (כנראה בישליק), עבור מנה, למרות המחיר הנמוך, חשו המגורשים בושא בהזדקקם לבית התבשיל.³⁹

מהגרינו היו עוד יחסנים, נכבשים, ואע"פ שקבלו את התמיכה בכסף וברפואות וכדומה, דרך כבוד ולפעמים בצנעה, התביישו עוד ללכת לאכול לבית התבשיל או לקחת את התבשיל החם הביתה.⁴⁰

³⁶ "ספר הזכרון" של וועד ההגירה כפר-סבא, רשימות מקבלי תמיכה בכפר-סבא, אצ"מ 90 / 194 J

³⁷ "כדי הכסף..." אצ"מ, 90 / 194 J

³⁸ רובינשטיין, הערת שוליים, בתוך: בן הלל הכהן, מלחמת העמים, כר' א' עמ' 6.

³⁹ אחד האמצעים שנקט וועד ההגירה של תל-אביב כדי להקל על המשבר, היה הדפסת שוברי נייר לנזקקים. שוברים אלה היו בערך של 1 פרנק, 1 בישליק (1/2 פרנק), 1/2 בישליק (1/4 פרנק). ערכו של הפרנק היה שווה ל 5 פיאסטרים, גרוש, מטבע תורכי שנטבע במצרים. צבי

שטאל, מאה שנה למטבע, 1882 – 1988, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 17 – 18.

⁴⁰ קליונר, מגלת כפר-סבא, עמ' 12.

בהתחלה הכין בית התבשיל 70 מנות אוכל ביום, אולם אחר כך הועלה מספר האוכלים ל 300 ובחורף תרע"ח (1918) בו נתרבו המגורשים, הגיע מספר המנות ל 600. היות שהיה זה מוסד סעד, ללא תקציב, היה צורך בתמיכה מגורמי חוץ. תחילה הוא נתמך על-ידי חברת "יסוד בתי תבשיל לבני ישראל שבברלין" בסך 480 בישליק לחודש, אחרי שפסקו קשרי החוץ, נתקבלה התמיכה מקופת וועד ההגירה. בית התבשיל פעל עד חורף תרע"ח (1918) כאשר התרחש הגירוש מכפר סבא. לאחר מכן, הוא הועבר לחדרה והתקיים שם עד שחרור הארץ מעול התורכים, לבסוף הוחזר בית התבשיל למקומו המקורי ביפו.⁴¹

דאגה להקצבות מזון

וועד ההגירה קיבל על עצמו את האחריות על הקצבת המזון. נראה, שעד חורף תרע"ח, המצב היה פחות או יותר יציב, המגורשים קבלו את הקצבותיהם הכספיות במזומן ויכלו לרכוש את מזונם בכוחות עצמם. בחורף תרע"ח, הורע המצב, מזונות לא היו בנמצא ועל וועד ההגירה היה לחלק במשורה את המזון המועט שעמד לרשותו. תפקידו היה לדאוג לאספקת חיטה ולטחינתה, לשחיטה כשרה, למזון כשר לפסח, וכן לקוניאק להקלת כאבי החולים ועוד. הוועד החזיק מלאי מסוים של חיטה במחסניו, אך החשש מרעב שיפקוד את המושבה לא נתן מנוח לאחראים.

לפנינו מכתב שנכתב על ידי אהרן ליב שמטרלינג מוועד ההגירה בכפר סבא אל י. ד. הורביץ, מוועד ההגירה המרכזי מיום כ"ד בתשרי תרע"ח (1917). מכתב זה מעיד על המורא שהטיל וועד ההגירה המרכזי על הוועדים המקומיים:

לכבוד האדון הנכבד מר י"ד הורוויץ נ"י שלום.

א"נ

אל יחד לאדוני אם אתאונן לפניו בדבר חסרון הקמח, כי ידעתי כי כבודו כועס בעת אשר אבקשו בדבר הקמח. אך מה אוכל לעשות בעת אשר כל ההמון מתקבצים אלי ומבקשים ממני לתת להם קמח, ובהראות להם כי אין, אז מתחילים לצעוק עלי כי האשם עלי כי מוטל עלי החוב להשתדל בדבר הקמח... ומה אוכל אני לעשות בזה, ע"כ אמרתי לשפוך לפניו שיחי אולי יועילו דברי אלו היוצאים מלבי אשר לא אוכל לראות בצער האנשים הענוים, הקמח משבוע העברה ואתמול בערב חכו הרבה אנשים לביאת הקמח אשר לא קבלו משבוע העברה וחשבתי כי בודאי יביא אתמול קמח חטה ולבסוף בא בעשר בלילה והביא כולו דורה ובכך נשארו הרבה אנשים הענוים השוכבים בחוצותי בלי קמח ע"כ אשפוך עוד הפעם שיחי ולהפיל תחנונים בשם כל הקהל לפני כבודו ולבקשו מאד לסדר ענין הקמח כי ישלחו לפה די קמח ואל ישלחו דורה יותר מאשר צריכים כי הקהל סובל

⁴¹ קליונר, שם, עמ' 12 – 13; כך שבית התבשיל לא פעל עד הפינוי הסופי של המושבה באפריל 1917, וועד ההגירה בראשות קליונר דאג גם למזונות כשרים לפסח תרע"ח. גרסה שונה משל קליונר מוצאים אנו במכתבו של מ. דזינגוף, מ 28.5.1918, הכותב מחיפה לוועד ההגירה המרכזי בדמשק. במכתב זה מסכם הוא את גירוש המגורשים מכפר סבא, וטוען ש"כל הרכוש הפרטי והצבורי כמו של ביה"ח, בית התבשיל וכו', נהרס כולו ע"י פצצות התותחים". אצ"מ 233 / 90 J, לדעתי יש להעדיף את גרסתו של קליונר, כיוון שהוא המשיך לעסוק בענייני ציבור כאשר חזר לתל-אביב מיד אחרי הגירוש.

מאד מזה. ומפילים עלי כל הקללות אשר בזה יעיד אדון קליונר ואקוה כי בטח ימלא בקשת הקהל ומחכים לביאת הקמח. ואם מביאים קמח אז מביאים דורה יותר מאשר צרכים, הנה בשבוע זו מ"ד תשרי עד היום קבלנו קמח חטה רק 374 ר' [רוטל = לשלושה קילוגרם, לערך, מ.י.] וקמח דורה 367 ר'... הנה עוד לא גמרתי חלוקת ולסדר ענין הקמח בכי טוב.

ממני ידיו המבקשו בשם כל הקהל

אהרן ליב שמטרלינג⁴²

האדם הפעיל ביותר מקרב אנשי המושבה, שהמציא פתרונות בכל שטח, היה מר צבי אריה סלור הרוקח והרופא לעת מצוא. מהיותו בעל קשרים טובים עם ערביי הסביבה, הוא הצליח להשיג בקלקיליה הסמוכה דורה בהקפה והוא עצמו היה ערב על התשלום.⁴³ במכתב שנכתב מכפר סבא למר ש. רוקח מיום י"ג בטבת תרע"ח, נכתבים הדברים הבאים: [לא הצלחתי לפענח את חתימתו].

קמח טחון אין לנו ומאכילים אותנו או דורה בלתי טחונה... חטה בלתי טחונה שכל זה יביא לידי מחלת הקיבה וחולי מעיים... אנחנו מבקשים להמציא לנו קמח קמח וקמח או לחם אפוי שיש בזה ממש "מחיה נפשות" אבל בכמות גדולה. כי איזה סיפוק יש 85 לחממות עם 50 רוטל קמח שבכל ערך 2000 נפש? הלא רק יגרום בזה את עצבים של אלה... שקולות וזעקות מכל עבר... ידע ידידי שיש אלמנטים כאלה וכמעט מעשים בכל יום שהוא אומר קצתי בחיי.⁴⁴

בחודש אדר תרע"ח המצב היה רחוק מפתרון. לפנינו מכתב אריה ליב אבוהב, איש וועד ההגירה המרכזי, תושב המושבה חדרה, המופנה למ. דיזנגוף:

רופא מומחה אין חוץ מאדון סלור שעובד יותר מכפי כוחותיו, וסוף סוף כותבים למר אשכנזי שמהיום והלאה אי אפשר יהיה לשלוח לי קמח. יקירי! לדעתי צריכים להשתדל לקבל רשות לשלוח קמח לכפר סבא, מפני שבסביבה זו אי אפשר להשיג אפילו כמות קטנה, ובפרט תחנות הריחים שהם עובדים אך ורק לצבא וכל התושבים תוחנים [!] בריחיים קטנים של יד וגם את הריחיים הקטנים אי אפשר להשיג, כי אם במשכורת העולה 7 עשיריות על כל רוטל.⁴⁵ גם דיזנגוף עצמו היה חסר אונים נוכח המצב הקשה. במרס תרע"ח, הוא פונה לכל "וועדי ההגירה ולכל המוסדות", בבקשה לקלוט את המגורשים היושבים בכפר סבא, אך תחילה יש לעזור במציאת מזון עבורם.

⁴² אצ"מ 90 / 270 J

⁴³ מר סלור, שלט בערבית, תורכית, גרמנית, צרפתית, ספרדית ועברית, ושימש גם כמתווך בין המושבה וגוליה לבין השלטון התורכי. אפרים סלור, יותר לאט, בבקשה, עמ' 10 – 20.

⁴⁴ וועד ההגירה כפר סבא, לשמעון רוקח מתאריך י"ג בטבת תרע"ח, אצ"מ 90 / 179 J; שמעון רוקח, (1863 – 1922), יליד ירושלים, ממייסדי נוה צדק (1887) נשיא הקהילה, חבר וועד ההגירה המרכזי. ישראל קולת, עורך, תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית, ירושלים תש"ן, כ"א עמ' 772.

⁴⁵ אבוהב לדזינגוף, ד' אדר תרע"ח, אצ"מ 90 / 233 J

מצב המהגרים של מרכז כפר סבא הורע בימים האחרונים עד מאד. שאלת המזון התחדדה עד הדרגה האחרונה. הממשלה הצבאית אסרה כל מקח וממכר של תבואה בסביבה וגם ממקום אחר אי אפשר להביא חטה או קמח.⁴⁶

אספקת המים

במשך כל התקופה בה שהו המגורשים בכפר-סבא, לא נמצא פתרון הולם לבעיית המים. אמנם הייתה במקום באר שספקה מים לתושבים, אך עם בוא מאות המגורשים, נוצר מחסור במים לכביסה ולניקיון הגוף. בעיית המים החמירה, כאשר היה צורך במים נוספים לצורך בניית הבתים. כדי להקל על המצב, החליט וועד ההגירה הארצי, להביא משאבת מים ממונעת מתל-אביב באמצעותה יישאבו מים, מתוך הבאר המקומית. כאשר הגיעה משאבה זו התברר שאין אפשרות להפעילה בצורה מכנית ויש צורך בפועלים, שיפעילוה בצורה ידנית. לשם כך, שכר וועד ההגירה פועלים בתשלום מבין קהל המגורשים, ובעיית המים מצאה את פתרונה. כך, שבימי הקיץ של שנת תרע"ז, (1917) היו במקום מים לניקיון הגוף ולכביסה והקיץ עבר ב"שלום". על פי עדות קליונר מתו "רק 9 נפשות". אך עם בוא החורף החמיר המצב, ובעיית המים נעשתה לשאלת חיים לכל תושבי בכפר סבא, מאחר והצבא התורכי השתלט על מקורות המים.⁴⁷

בתי ספר לילדי המגורשים

וועד ההגירה המקומי, הקים בעזרת וועד ההגירה המרכזי, בתי ספר לילדי המגורשים. במקום היו 300 ילדים, "בני-חנוך", אליהם צירפו את הילדים המעטים, בני המתיישבים. ב 7.7.1917, הודות להשתדלותו של יואל יוסף ריבלין אצל הקמאינים של טול-כרם נפתח בית הספר. היה צורך בהשתדלות מיוחדת אצל הקמאינים בטול כרם, מאחר והדבר עמד בסתירה לפקודה שניתנה על ידי השלטונות, הפוקדת על כל בתי הספר הבלתי רשמיים, להיסגר בזמן המלחמה. ריבלין, מהיותו יליד הארץ, היה בעל שליטה מוחלטת בשפה התורכית וקשרים טובים עם השלטונות, והודות לו נתקבל אישור רשמי להקמת בית הספר ללא צורך ב"בקשישים".⁴⁸ "בניין" בית הספר הוקם על ידי המגורשים ושוכן בשמונה סוכות מיוחדות בחורשתו של פרץ פסקל. המורים, עשרה במספר, היו מקרב המגורשים. הספסלים והשולחנות נעשו מענפים, נבנתה קתדרה למורה, הוכן פעמון ואף ניבנו מכשירי התעמלות מענפי החורשה.⁴⁹ בית הספר חולק לשלוש קבוצות: בית ספר לבנים, בית ספר לבנות ותלמוד תורה. (בו לימדו המורים של מוסד זה שגלו מיפו).⁵⁰ שנת הלימודים, הייתה קצרה ביותר, כחודשיים לערך בימי הקיץ. סיומה נחגג על ידי המגורשים ותושבי המושבה בצוותא.

⁴⁶ מאיר דזינגוף אל ועדי ההגירה וראשי המוסדות למקומותיהם, אצ"מ 105 / 90 J

⁴⁷ קליונר, **מגלת כפר-סבא**, עמ' 13 – 14.

⁴⁸ בן-הלל הכהן, **מלחמת העמים**, עמ' 657; יואל יוסף ריבלין (1890 – 1971), מזרחן ומחנך, ב 1917, נכלא והוגלה לדמשק שם ניהל את בית הספר העברי לבנות. תקופת שהייתו בכפר סבא, הייתה קצרה ביותר, ולא השאירה חותם על חייו. **האנציקלופדיה העברית**, ירושלים תשל"ח, כר' ל', עמ' 1000; ראיון עם בנו, ראובן ריבלין, 10.8.2003.

⁴⁹ בן הלל הכהן, **מלחמת העמים**, כר' ב' עמ' 657.

⁵⁰ קליונר, **מגלת כפר-סבא**, עמ' 14 – 15.

במעמד זה, בירך המורה ארנון את הילדים שיזכו לבקר בחורשה כאשר כפר-סבא, תהיה עיר בת אלפי תושבים, "דבריו נשמעו אז כהזיה".⁵¹ עם בוא החורף, גלו המורים לגליל, ו"לקחו עמם גם את העליצות שהיתה בקיץ בכ"ס", בית הספר נסגר ובוזה נסתיימו חיי התרבות במקום.⁵²

בתי חולים

במשך השנה ומחצה בה שהו המגורשים בכפר סבא, הקים וועד ההגירה שני בתי חולים במקום. בית החולים הראשון, הוקם בקיץ תרע"ז. כאחראי על הקמת בית החולים נתמנה מר סלור, שהיה בעל ידיעות וניסיון ברפואה. וועד ההגירה המקומי, הביא את הציוד הדרוש מיפו והקציב סכום כסף שהספיק לציוד ל 8 מיטות לקליטת חולים, בשלב השני הוגדל מספרן ל 12 מיטות.⁵³ מוסד זה, הצליח לתת שירות רפואי נאות למגורשים, התאשפזו בו אלה שחלו במלריה באורווה וחולים כרוניים שבאו מיפו. עם הקמת בית חולים זה, פסקה התמותה בכפר-סבא, לחלוטין.

בית חולים זה התקיים עד א' בכסלו תרע"ח, (16.11.1917). ביום זה הפקיעו השלטונות את הבניין, גירשו מתוכו את כל החולים והושיבו במקום את מפקדי הצבא וחייליו. הם גם לקחו עמם את כל הציוד של בית חולים שניתן לו בהשאלה. במשך שלושת החודשים, כסלו, טבת ושבת תרע"ח, לא היו קיימים במקום שירותי בריאות, לא היו רופאים מוסמכים, פרט למר סלור. הייתה זו אחת הסיבות שהביאו לתמותה הרבה.

כותב מ. קליונר לוועד ההגירה המרכזי שישב באותה עת בזכרון יעקב.

א' שבת תרע"ח

התמותה היתה ב 7 חדשים רק 1/1000 לחדש בערך. ועכשיו בשבוע האחרון – 22 מתים! הסבות הן שונות והעיקר – הצפיפות, חוסר המזון וחוסר המים לרחיצה ולכביסה, והאפשרות לזה, מאין מקום...בקיי היה לנו בית חולים מסודר, והיום – את בית החולים לקחו בשביל הצבא, והבתים שבנינו רבם נלקחו ג"כ ע"י הצבא, וכן גם בתי האכרים נלקחו, והצפיפות נהיתה עד להחנק, ומים לשתייה עולה בקושי מאד, ומכל שכן לרחיצה וכביסה, שכמעט אין אפשרות להשיגם, והפחד התמידי פועל על לבות החלשים עד שהיו מקרי מות פתאומים, ובאמצע האכילה או השתיה נופלים ומתים. נחוצה עזרה מדיצינית, רופא אחד או שנים, וסמי רפואה מספיקים.⁵⁴

מכתבים נוספים נכתבו על ידי חברים אחרים מוועד ההגירה. למושבה הגיעו שלושה רופאים, כדי לבדוק מקרוב את המצב. ישיבה בנושא הטיפול הרפואי התקיימה בחודש ינואר 1918 בה השתתפו הרופאים הבאים: הד"ר הלל יפה, הד"ר שרמן וד"ר ולדשטיין. כן השתתפו בישיבה זו צ.

⁵¹ אנגל, 70 שנה, עמ' 11: כיום נמצאים במקום מספר אקליפטוסים שרידי החורשה. ביקור במקום 14.7.2003. מ.י.
⁵² אנגל, 70 שנה, עמ' 111.

⁵³ קליונר, מגלת כפר-סבא, עמ' 8; רשימת החפצים שנלקחו לבה"ח בכפ"ס, אצ"מ, 199 / J 90.
⁵⁴ קליונר, שם, עמ' 9, 45.

אורלוב, (צבי נשרי) ונ. טברסקי.⁵⁵ בישיבה דובר על הצורך בפתרון דחוף של הבעיות החמורות, שהתהוו במקום, כמו של טיפוס חוזר ובורדום (שלשול דמי) והוחלט לנקוט בפעולות הבאות:⁵⁶

א. הקמת בית חולים חדש, באורווה המרכזית.

ב. פעולות חיטוי והכשרת המקום לייעודו.

ג. השמדת הכינים, נושאי המחלות. "מכת מצרים השלישית השולטת במהגרים"

ד. השגת חומר לזריקות חיסון לחולים שכבר חלו בטיפוס, כדי למנוע את הדבקת האחרים.

ה. שליחת רופא שיטפל בחולים ויעשה את החיסונים הדרושים.

ו. הקמת צוות עזר לעבודה בבית החולים: ניקיון, כביסה, חיטוי בגדי החולים, ניקיון בית החולים מנוצות, מלאות הכינים, נושאי המחלה.

הד"ר פיגנבוים, ששחרר זה עתה משביו בדמשק, נשלח כדי להתחיל בפעולה. הוא החל לעבוד במקום ועבודתו נמשכה חודשיים ימים. כן, השתדל מ. דיזנגוף אצל השלטונות התורכיים והצליח להביא למקום את הד"ר קריגר, שהיה בקטריולוג בהכשרתו ועשוי היה להתמודד עם המחלות הקשות.⁵⁷

הד"ר קריגר, בדק את המצב וגילה כי החולים נדבקו בחיידקי ה"טיפוס החוזר": "טיפוס המעיים" ו"טיפוס הבהרות". מהיותו איש צבא, הצליח להשיג תנורים לחיטוי המקום ובעזרת המגורשים חוטאו כל הבגדים ומצעי בית החולים.⁵⁸ כדי לבודד בין החולים במחלות מדבקות ואחרים, דאג להשיג אמבטיה ולרחוץ את החולים טרם אשפוזם. מיטות בית החולים הוכנו מעצים ומענפים והמצעים נלקחו מחפציהם של המגורשים שעזבו את המקום, תוך תקווה שאחרי המלחמה יפצו אותם על חפציהם שנלקחו לטובת הציבור.⁵⁹

בבדיקת הדברים, מסתבר שהיה פער בין ההחלטות לבין הביצוע. למקום לא הגיעו תרופות לחולים וחיסונים לאנשים שטרם חלו. לא זו בלבד שלא חל כל שיפור במצב הבריאותי של תושבי המקום, להפך, המגפות פשטו, והד"ר הלל יפה, היה חסר אוניס.

⁵⁵ הד"ר משה שרמן (1881 – 1969) למד רפואה בחו"ל, ב 1911 עלה ארצה והיה מראשוני הרופאים בתל-אביב. בשנות מלחמת העולם טיפל במגורשים ברחבי הארץ. שביט [ואחרים] עורכים, לקסיקון האישים של ארץ-ישראל, עמ' 508; נשרי (אורלוב) צבי יהודה (1878 – 1973), נולד ברוסיה, עלה בשנת 1905, היה המורה להתעמלות בגימנסיה הרצליה בעת הגירוש. שם, עמ' 345; נחום טברסקי, (1884 – 1953), עלה בשנת 1905, בימי מלחמת העולם הראשונה ניהל את חוות בן-שמך, שם, עמ' 235.

⁵⁶ בורדום, הכוונה לבור + דם, שלשול דם, מחלת מעיים, מדבקת ביותר. תלמוד בבלי, מסכת נדרים דף מ"א / ב'.
⁵⁷ פייגנבאום אריה (1885 – 1981) עלה ב 1912 הוגלה לדמשק וחזר ארצה באפריל 1918, שביט [ואחרים] עורך, לקסיקון האישים של ארץ-ישראל, עמ' 393; נסים לוי, פרקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל 1799 – 1948, תל-אביב 1998, עמ' 141, 163 – 164; ד"ר משה קריגר, (1885 – 1975), עלה ב 1912, שירת בצבא התורכי במלחמת הבלקנים (1913 – 1914) ובמלחמת העולם הראשונה. לוי, פרקים בתולדות הרפואה, עמ' 305; בשנת 1914, בהיותו בצבא התורכי, שימש הד"ר קריגר כמפקח על ההגיינה מטעם השירות הרפואי הצבאי בחזית סיני ובמקומות אחרים בארץ-ישראל. בן-הלל הכהן, מלחמת העמים, כר' ב' עמ' 550.

⁵⁸ קלוינר, מגלת כפר-סבא, עמ' 51.

⁵⁹ קלוינר, מגלת כפר-סבא, עמ' 49 – 51.

להלן מכתבו למאיר דזינגוף מיום 10 במרס 1918:

זכרון יעקב 10 במרס 1918

אל מ. דזינגוף, חיפה

אנו מביעים את מחאתנו הנמרצת על יחסכם לעניי השומרון, ודורשים להעניש קשה וללא רחמים את האשמים ולהעמידם למשפט! נבלה נעשתה! התרופות היקרות והנחוצות יותר מכול לא הגיעו אלינו! אסור לעבור בשתיקה על מעשים כגון אלה!⁶⁰

וועד ההגירה המרכזי פעל ככל יכולתו. ב 13 בינואר 1918, נשלחו לכפר-סבא, שתי עגלות עם מצרכי מזון, מעט תרופות ו 2.000 פרנק. המושבה חדרה נענתה לפניית וועד ההגירה המרכזי ושלחה גם היא עגלה עם לחם, קמח ותה. כן נשלח רץ למושבות הגליל בדרישה לשלוח עגלות ומזון לכפר סבא. לדאבון לב כולם, עגלות המזון לא הגיעו לתעודתן מכיוון שהחיילים התורכים חסמו את דרכן. דזינגוף עצמו, לאחר שנוכח לדעת, כי אינו יכול לפתור את בעיית המגורשים במקום, החליט כי המוצא היחיד העשוי להקל על המצב הקשה, הוא להוציא את כל האנשים מכפר סבא ולפזרם במושבות הצפון. לשם כך, פונה הוא ב 25 במרס, במכתב ל"וועד ההגירה ולכל ראשי המוסדות למקומותיהם", בבקשה לקלוט את המגורשים. הוא כותב:

לרגל המזון הבלתי מספיק והצפיפות נתרבו המחלות וביחוד טיפוס הבהרות שהנהו טיפוס הרעב. מקרי המות נתרבו, נתרבו החולים גם בבית חולים וגם בבתיים. כל

ל התקופה היה מחסור בחיטה ובאמצעים לטחינתה, והתושבים נאלצו להסתפק בדורה רטובה בלתי טחונה. וועד ההגירה עשה ככל יכולתו, שלח עגלות עם מצרכי מזון ותרופות. גם חדרה, נענתה לפנייתו ושלחה עגלה עם לחם קמח ותה. לקראת פסח נוהל משא ומתן עם ערביי קלקיליה לקניית חיטה וקמח, אך זה לא הביא לתוצאות המקוות. המגורשים נותרו ללא מצות בפסח. לקראת החג, הם שולחים שליח מיוחד לחדרה ולזכרון יעקב. חדרה נענית לבקשה, ולפי עדותו של מנחם י. המהגרים נחלשו והחלו להתיאש. האמצעים שאחזנו בהם במטרה והבריא את המקום כמו טהור כללי, סדור בי"ח ע"י הד"ר פינבוים וקריגר (ע"פ הצעתם של הדר"ם יפה ושרמן שבקרו את כ"ס)...אך שאלת הכלכלה לא יכולה להפתר והספקת צרכי מזון נעשתה כקריעת ים סוף. המוצא היחיד איפוא מהמצר הזה הוא היציאה מכ"ס אם לא בשביל כל המהגרים לכה"פ בשביל הרב.⁶¹

בט"ו באייר תרע"ח, (27.4.1918), הופגזה כפר-סבא על ידי הכוחות הלוחמים משני הצדדים. דב סקיבין, איש המקום, שהיה נוכח באירוע, מכנה אותו: "הפצצת תופת". באותו לילה, פגעה פצצה

⁶⁰ הלל יפה, דור מעפילים, זכרונות, מכתבים ויומן, ירושלים תשל"א, מהד' בי' עמ' 349 – 350; הד"ר הלל יפה, (1864 – 1936), עלה ב 1891, בשנים 1907 – 1919, ישב בזכרון-יעקב, שם פתח בית חולים קטן שעד מהרה נעשה המרכז הרפואי לצפון הארץ. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, טיפל במגורשים שהוגלו לחדרה ולזכרון יעקב. נ.י. שימקין, "תולדות חייו", יפה, דור מעפילים, עמ' 11 – 15.

⁶¹ מ. דזינגוף אל וועד ההגירה וראשי המוסדות, כ"ה מרס ה'תרע"ח, (1918), אצ"מ 105 / 90 J

בבניין בית החולים, ונהרגו האחות מרים פומרנץ, מתנדבת מירושלים בת 18 ושלושה חולים נוספים.⁶²

טהרה וקבורת המתים

וועד ההגירה דאג לתשלום עבור תכריכים לחברה קדישא, לחפירת בורות ולקבורת המתים. בשיתוף עם הוועד המקומי, נקבעו בתי קברות. הוועד העמיד שומרים בשכר שאלה ידאגו שלא ייגנבו חפצי הנפטרים.⁶³

תחלואה בכפר-סבא

בתקופת מלחמת העולם הראשונה, מתו בארץ מ"טיפוס הבהרות" אלפי אנשים.⁶⁴ לפי עדותו של הד"ר הלל יפה, "כפרים ערבים שלמים נשמדו במגיפה הזאת בסביבותינו".⁶⁵ מתוך אוכלוסייה של כ 1.500 איש שהייתה בכפר-סבא, נספו במגפה 248 קורבנות במגיפה במשך חורף תרע"ח.⁶⁶

ב 13 בפברואר 1918, כותב הד"ר הלל יפה אל קלורסקי, בראש-פינה ומתאר את מצב המגורשים בכפר-סבא: "הם תשושי כוח, מכוסי כינים ומטורפים למחצה", ומוסיף ביומנו ב 18 בפברואר 1918:

בחמש בבוקר יצאנו, אני וד"ר שרמן, לכפר-סבא, הדרך משובשת בצבא רב... קשה מאוד. בתים מפוזרים לכאן ולכאן, אוהלים, שני צריפים ארוכים. בכל מקום כרים וכסתות. צפיפות נוראה. חלאה מבהילה, בייחוד במקום הנקרא "בית חולים". שני אנשים איש ואישה גוססים... הכינם נורא – בכרים ובכסתות, בבגדים, בקירות הבתים, האוהלים והצריפים גם בחוץ. חללים רבים הפילו אלה ועוד חרבן נטויה... רוב הגולים גופם ממש זרוע כינים (כיני התלבושת), ובחוץ אפשר לראות זרמים של כינים, העוברות ממקום למקום.⁶⁷

נשאלת השאלה, האם תנאי החיים הבלתי נסבלים הם שהביאו את מגפת טיפוס הבהרות, או שמא יש גורם נוסף. לדעתם של ברוך אברוצקי, בן המושבה ומנחם קליונר, הגורם העיקרי שהביא את המחלות למושבה, היו חיילי הצבא התורכי.

הצבא התורכי נסוג וקבע את קו ההתבצרות בגבולותיה המזרחיים של המושבה. צבא זה פרץ בתים, שדד וגנב מכל הבא ליד ונוסף לכך הפיץ לכלוך וכינים, שגרמו מגיפה של טיפוס הבהרות. הנפגעים העיקריים היו אלפי תושבי יפו, שגורשו בפקודת הפחה לכפר-סבא.⁶⁸ כותב קליונר:

⁶² סקיבין, זכרונות איש כפר-סבא, עמ' 142; על נושא הפצצות בכפר-סבא, נדון להלן.

⁶³ קליונר, מגלת כפר-סבא, עמ' 34.

⁶⁴ "טיפוס הבהרות", האנציקלופדיה העברית, כללית יהודית וארצישראלית, ירושלים תשכ"ו, כר' י"ח, עמ' 654.

⁶⁵ יפה, דור מעפילים, עמ' 356.

⁶⁶ קליונר, מגלת כפר-סבא, עמ' 76.

⁶⁷ יפה, דור מעפילים, עמ' 349, 396; מרגלית-קלוורסקי, חיים (1868 – 1947), נולד בפולין, עלה ארצה בשנת 1895, בשנות מלחמת העולם ניהל את פעולות יק"א בארץ-ישראל, היה חבר וועד ההגירה המרכזי ומראשי הפעילים למען היישוב תוך ניצול קשריו עם השלטונות ועם הערבים תושבי הגליל. שביט, לקסיקון האישים, עמ' 326.

⁶⁸ אנגל, 70 שנה לכפר-סבא, עמ' 120.

אי הנקיון שהתחיל לשלוט מפני חוסר המים ומפני הדוחק והצבא בעיקר – שמקרי טיפוס חוזר וטיפוס הבהרות היו רגילים בין הצבא הטורקי – הכניסו סוף סוף את המחלה בין המהגרים. וכמעט כלם, כל התושבים חלו באחת המחלות. לא היה בית שלא היה בו חולים⁶⁹...

מחלה נוספת שפגעה במגורשים ובתושבים הייתה טיפוס המעיין או טיפוס הבטן. Typhus abdominals. גורם המחלה הוא חיידק סלמונלה, הפולש למחזור הדם ונמצא בהפרשות במעיין ובשתן. המחלה מתפתחת במקומות בעלי רמה סניטארית נמוכה. ⁷⁰ המתים ממחלה זו הם אנשים הסובלים מתת תזונה, צעירים מאוד או זקנים. כפי שכבר ציינו, בחודשים שבט, אדר וניסן תרע"ח, מתו בכפר-סבא ממחלות הטיפוס 248 חולים. ⁷¹ מפאת תכונותיו של טיפוס המעיין כינו אותו רופאי המושבה "טיפוס חוזר".

כפר-סבא בחזית המלחמה

בחודש ינואר 1917, החלו הכוחות הבריטיים להתקדם לכיוון ארץ-ישראל. לאחר שכבשו את חצי האי סיני, הם החלו להתקדם לכיוון העיר עזה. בשתי ההתקפות הראשונות (26 במרץ, 19 באפריל 1917) הם נכשלו ורק ב 7 בנובמבר 1917, נפלה העיר בידיהם. ⁷² הבריטים החלו להתקדם צפונה. ב 16 בנובמבר הם כבשו את יפו וב 11 בדצמבר 1917 הם כבשו את ירושלים. ב 20 בדצמבר חצו האנגלים את הירקון, מלא הביצות. הפסקה חלה בכיבושיהם, עקב נסיבות המלחמה באירופה שחייבו את הצבא להעביר חלק מכוחותיו לחזית צרפת. המערכה על ארץ-ישראל, הייתה חייבת להידחות במספר חודשים.

ב 19 בספטמבר 1918, החלה המערכה על השרון, צפון הארץ ועבר הירדן המזרחי. הפעילות המלחמתית, כללה פעילות אווירית ויריות תותחים משני הצדדים. ⁷³ לאחר כיבושי הצבא הבריטי בעזה, באר-שבע ויפו, החל הצבא התורכי לסגת צפונה. קו החזית היה על הירקון ועל הגבעות שמצפון לו. כפר סבא, הייתה ליישוב בקו החזית, מוקפת בצבא ומנותקת ממקורות אספקת המזון. היישוב החל להתמלא בצבא, קצינים וחיללים, שתפשו מקום בבתי המעטים, חפרו חפירות והחרימו את גדרות הכרמים להקמת מתרסים.

מאחר והיישוב שימש כבסיס לצבא התורכי והגרמני, הוא הופגז על ידי תותחים והופצץ על ידי מטוסים. ⁷⁴ בנוסף לקורבנות המחלות, נפגעו ונהרגו מגורשים כולל ילד צעיר בן 13, קברן בעת

⁶⁹ קליונר, מגלת כפר-סבא, עמ' 40.

⁷⁰ "טיפוס המעיין או טיפוס הבטן", האנציקלופדיה העברית, כרי' י"ח, עמ' 657 – 658.

⁷¹ קליונר, מגלת כפר-סבא, עמ' 76; יפה, בספרו דור מעפילים, עמ' 356, טוען שמספר הקורבנות היה כ 300.

⁷² ויול, מסעי המלחמה בארץ-ישראל, טבלת המאורעות, (ללא מספור עמודים).

⁷³ האנציקלופדיה העברית, כללית, יהודית וארצישראלית, ירושלים תשל"ג, כרי' כ"ג, עמ' 664 – 665.

⁷⁴ יש הטוענים שבמלחמת העולם הראשונה בארץ-ישראל, לא השתמשו כלל בלוחמה אווירית. אחד המקורות הסומכים קביעה זו הוא ספרו של ויול, מסעי המלחמה בארץ-ישראל, בו סוקר הוא את מבנם הארגוני של גופי הצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה ואין כל תזכורת לכוחות אוויריים. לעומת זאת, ב"ז קידר, בספרו מבט ועוד מבט על ארץ-ישראל, תצלומי אוויר בימי מלחמת העולם הראשונה מול צילומים בני זמננו, ירושלים 1992, מגיש לנו צילומי מטוסים של שני הכוחות הלוחמים, צילומי מטוסים בריטיים וצילומי מטוסים בוואריים, שער,

שחפר קבר למת ואחות בית החולים.⁷⁵ בעת ההפגזה וההפצצות, התרוצצו האנשים וחיפשו מחסה והיו שנפצעו. לעזרת הפצועים עמד, כסלע איתן, מר סלור. הפגזים ששוגרו לכפר סבא, היו מכוונים לבתיהם של התושבים. לפי עדותו של דב סקיבין האנגלים ידעו היכן מצויה המיפקדה התורכית, כיוון שרוב ההפגזות היו מכוונות לביתו ששימש מיפקדה. הישיבה במושב הייתה בחזקת סכנת נפשות, אך לתושביה לא נותרה כל ברירה אלא להישאר בה. הדרכים היו בחזקת סכנה והיה צורך ברישיון מיוחד מן הצבא התורכי על מנת לנוע בהן. למרות המצב הקשה, העדיפו התושבים והמגורשים להישאר במקום מכיוון שרצו לשמור "לפחות בעינים" על בתיהם ורכושם. לעומתם, המגורשים שידעו שיפו נמצאת בשליטת הצבא הבריטי, "נאחזו כאילו בצפרניהם", תוך תקווה, שבמחיר היסורים הללו יהיו הראשונים לחזור הביתה...⁷⁶ השלטונות התורכים דווקא רצו להיפטר מן התושבים. יישוב אזרחי בלב החזית הקשה עליהם את פעולותיהם והם ניסו בכל הדרכים להוציא בכוח את המגורשים מן המקום. כדי להבריחם הם עסקו בחיפוש אחר משתמטים והאשימו את היהודים היושבים במקום, כמסייעים להם לאויב הבריטי בריגול ובאדהה. גם וועד ההגירה המרכזי, שעבר צפונה, ניסה לשכנע את המגורשים לעבור צפונה. הוא ניהל משא ומתן עם השלטונות התורכיים בדבר מתן רישיונות מהמפקדה ועגלות כדי לפנותם. הייתה זו משימה קשה ביותר, כיוון שהעגלות עמדו לרשות הצבא וצרכיו.⁷⁷

פינוי וגירוש

בכדי לארגן את פינוי האנשים מכפר-סבא, הוזמן דיזנגוף לישיבה עם וועד המושבה. האנשים הפעילים במקום היו אשכנזי וסלור.

המגורשים חיכו לבשורות מפי ראש וועד ההגירה, אך אלה לא הגיעו מפיו של דיזנגוף:

הו, כמה עמל ותלאה ראו עיני למחרת הבקר בבקרי את אחי במעונותיהם! אין בית ואין אהל אשר אין שם חולה בטיפוס הבטן... דלות מנות ורעב ודחק – ומכל עבר עינים בדמעה צופיות אליך בשאלה נעלמה: ומתי, מתי יבוא ה"קץ"? – ומה אמר להם אני? האספר להם כי גלות חדשה נכונה להם, לנוע עד חדרה?...⁷⁸

ב 23 באפריל 1918, פנה דיזנגוף אל וועד ההגירה המרכזי שישב באותה עת בדמשק. במכתבו הוא מתאר את המצב בצפת ובכפר סבא, ודן בבעיית יתומי המלחמה. אשר לכפר סבא, הוא מוסר

כן מוצאים אנו סקירה מלאה על הכוחות הלוחמים ומבנה צבאותיהם בהם מופיעים כוחות אוויר בשני הצדדים. ב"ז קידר מסתמך גם על עדותם של קלוינר וסקיבין באשר להפצצות בכפר-סבא. עמ' 20 – 25, 180 – 181.

⁷⁵ הילד הוא אליהו ספקטור בן 13 שנהרג בכ"ב בשבת תרע"ח, מן המגורשים, ביקור בבית הקברות, 7.8.03, הקברן הוא "המהגר קאן מסיביר, שנהרג בעת שחפר קבר עבור מהגר שנפטר באותו יום", קליונר, מגלת כפר-סבא, עמ' 52.

⁷⁶ סקיבין, שם, עמ' 140 – 141.

⁷⁷ סקיבין, שם, עמ' 141.

⁷⁸ דיזנגוף עם תל-אביב בגולה, עמ' 120.

שבימים האחרונים המושבה הייתה בחזית המלחמה, "פצצות רבות מתותחים ומאווירונים", עשרה אנשים "מהגרים", נפצעו ונשלחו לדמשק. הוא פונה בבקשה לשלוח לו כסף:

בשביל גולי כ"ס שגורשו על ידי הממשלה. הכסף נחוץ כדי להושיב אותם בזכרון יעקב, בעפולה, בחדרה ובטבריה. במקומות אלה יש צורך להכין אוהלים, אוכל, טפול בחולים וכדומה. כמו כן להעביר אותם ממקום למקום וכל זה עולה בכסף לרגלי הבהלה והמהירות אשר הממשלה גרשה אותם".⁷⁹

ועד ההגירה החל לשדל את המגורשים לעזוב את המושבה. לשם כך שכר עגלות במחיר גבוה והחל לשדל את האנשים לעזוב את המקום ולצאת לכיוון זכרון יעקב. חיילי הצבא התורכי הבטיחו ללוות את השיירה ולאבטח את הדרך שהייתה בחזקת סכנה. רק חלק מן התושבים הסכימו לצאת מן המקום, כשהם משאירים אחריהם את רוב חפציהם. חלק אחר מן המגורשים, סירב, מה שהביא את המפקד התורכי לזמן את וועד ההגירה המקומי ולהודיע להם שהם חייבים לעזוב את המקום, אחרת ייחשבו כמרגלים וכמשתפי פעולה עם האויב.⁸⁰

בי"א בסיוון תרע"ח (22 במאי 1918), שלח דיזנגוף מכתב לוועד ההגירה המרכזי בדמשק, דברי סיכום על ה"טרגדיה הנוראה" ... שנקראת בשם "כפר-סבא, נגמדה..." הוא מנסה לתאר את "המערכה האחרונה של החזיון המעציב הזה...בקצור נמרץ". דיזנגוף מתאר את פגישותיו עם המפקד התורכי ג'בד-פשה בטול כרם, בו מציע הלה לפנות את תושבי כפר-סבא.

הממשלה המקומית איננה יכולה עוד לראות ביסורי אנשי כ"ס, הסובלים מחסר אכל ומחסר מים, מחסר דירות ומסכנת היריות; ולכן היא מוכנה להקל עלינו בכל האמצעים שבידה את היציאה מכ"ס... דיזנגוף ביקש אורכה כדי לארגן את הפינוי ולכוון את האנשים למקומות שעשויים לקלוט אותם. במקום היו אז 1.200 איש, "יושבים צפופים באהליהם, מלאי יאוש ופחד; אין אהל שלא יהיה שם חולה אחד או שנים. ובביה"ח כ 60 נגועי טיפוס הבהרות. משעה לשעה שומעים יריות נוראות של תותחים, אווירונים הולכים ומסתובבים מעל ראשינו וכדורים מתפוצצים בכל פנה ופנה. ומצב הרוחות של האנשים נפלא לעין – ערך: יושבים הם על אשפתותיהם, מתפלשים באבק אהליהם, חרדים על צרורות חפציהם הנרקבים, מביטים בעינים זולגות דמעות על קברי שלוש מאות המתים של שני בתי הקברות, - קברות יקיריהם שנפלו שדודים בחודשים האחרונים. רואים את הקולות ואת הברקים ואת תמרות האש שמסביבם – ואינם חפצים לזוז ממקומם...מכל שדרות הקהל הזה באו אלי דפוטציות ואנשים פרטיים בבקשות ובכיות להשאיר אותם על מקומם. רבים הציעו לותר

⁷⁹ מ. דיזנגוף אל וועד ההגירה המרכזי בדמשק, 23.4.1918, אצ"מ 233 / J 90
⁸⁰ קליונר, מגלת כפר=סבא, עמ' 64 - 65

על תמיכתם הדלה, ובלבד שלא ירגיזו אותם מ"מנוחתם" המלאה חרדות וחתחתים. באכזריות נוראה השיבותי את פני המבקשים ריקם: גזרה היא ואין להשיבנה; גזרה מצד הממשלה.⁸¹

וועד ההגירה המקומי ביחד עם דיזנגוף החליטו על יעדי הגירוש:

א. 600 נפש הבריאים, תושבי המקום, האיכרים, הפקידים והרופאים יצאו ראשונים. החולים בבית החולים ובאוהלים צריכים להישאר במקום לפי שעה. המגורשים יצאו בעגלות צבאיות לכיוון הכפר הערבי טירה, משם יצאו ברכבות לחדרה, גן שמואל, עפולה וצמח.

ב. לפי החלטות הוועד, יש לפזר את המגורשים לפי המקומות האלה: 200 אנשים, לזכרון יעקב, 200 לחדרה ו 200 לגליל.

המגורשים שהסכימו לעזוב יצאו בעגלות וחיכו בתחנות הרכבת, ללא מזון ומים. לגבי האחרים, לא נותרה ברירה אלא לשלחם בעגלות. אך הסדרים שנקבעו לא היו בר-ביצוע, מפאת ההתנגדות שנוצרה במקום. לוועד ההגירה לא היו כל אמצעי שכנוע והמגורשים שהוחלט לשלוחם לעפולה ולצמח, התעקשו דווקא ללכת לחדרה, למרות השמועות על "המלריה החריפות השוררות בו".

דיזנגוף מוסיף לתאר את המצב:

כשהתגלגלו המהגרים בתחנות בחכותם לרכבות, מוכרחים היינו לשלוח גם עגלות, כדי לגמר את היציאה הנוראה הזאת. סוף סוף הוצאו כלם, כי בימים האחרונים כבר השתמשו הפקידים בשוטים, כדי לגרש את כלם בלי חמלה.⁸²

במקום נשארו מספר איכרים, החולים ואחיות בית החולים. ביום הפינוי האחרון העמיס צוות בית החולים את כל החולים על כתפיהם והעבירו אותם לחדרה. לאחר פינוי המקום, נחרבה המושבה והייתה לעיי חרבות, הבתים היו הרוסים לחלוטין ומטעי השקדים היו גדועים.⁸³

בתי הקברות בכפר-סבא, שנים 1914 – 1918, 2003

במושבה הוקצה שדה קברות בקצה המרוחק כ – 2 ק"מ ממרכז. המקום היה ליד פרדס השייך למר קפקא.⁸⁴ בבית קברות זה, זוהו, על ידי חברה קדישא כפר סבא, 22 קברים של נפטרים מן השנים 1914 – 1918.⁸⁵

להלן דוגמאות מן המצבות מבית עלמין זה:

⁸¹ מ. דיזנגוף אל וועד ההגירה המרכזי בדמשק י"א סיוון תרע"ח, אצ"מ 233 / 90 J

⁸² דיזנגוף, שם.

⁸³ במכתב שנשלח לחיים ויצמן על ידי הוועד המקומי הם מתארים את המצב כך: "כעת שורר חורבן שלם וגמור בכפר-סבא". אנגל, 70 שנה עמי 123.

⁸⁴ ידע אישי מ.י.

⁸⁵ רשימת הנפטרים בהתאם לזיהוי מצבותיהם, כפי שנעשתה על ידי חברה קדישא בכפר-סבא. בדיקת שמות הנפטרים, מעלה, שכל האנשים שקברותיהם זוהו, היו מן המגורשים. ברצוני להודות לעובדי חברה קדישא כפר סבא, על עזרתם המסורה לאורך כל המחקר.

רעיתי ואמנו היקרה

בת ישראל הצנועה

תזכרי נא לברכה וישועה

יהי עילוי נשמתך העטופה

בתיה הירשברג

בת ר' אברהם

מצבת האשה הכבודה והצנועה

אסתר אשת דוד חיים בצראון ז"ל

נפ' ד' אדר תרע"ז

בזמן הגרוש

שנפטרה בימי עלומיה בל"ג בעומר שנת

תרע"ז בין שאר פליטי תל-אביב⁸⁶

באביב תרע"ח, (1918), כאשר החלו הבריטים להפציץ את המקום, חששו התושבים להתרחק מן המושבה, מה גם שמספר הקורבנות עלה לאין שיעור. כדי לדיין בהפגזותיהם שיגרו הבריטים בלוני ריגול "כדורי תצפית", מעל שמי המושבה. התושבים חששו כי המטוסים ו"כדורי התצפית", יטעו את הבריטים העלולים לחשוב כי מסע הלוויה, הוא "טוד אנשי צבא ויפציצוה".⁸⁷ לכן, אותר שטח ממזרח למושבה, סמוך למרכזתה ושם החלו לקבור את הרוגי ההפצצות ומתי המגפות. השטח כולו, מצוי כיום בלב העיר כפר-סבא והוא, לפי עדות אנשי חברה קדישא המקומית, לא רק החלקה המסומנת, עליה דנו במבוא, אלא כל שטח גן הזיכרון הוא קבר אחים אחד גדול. במקום נמצאות כ 47 מצבות, לציון נפטרים מן התקופה, עליהן רשומים פרטיהם.

להלן מספר דוגמאות:

אשה צנועה וחשובה

שינה ברכה

בת אברהם יצחק

אשת ר' ראובן

יזרניצקי

מפרוזני

נפטרה כ"ט שבט

תרע"ח

⁸⁶ ביקור במקום, העתקת הכתוב על המצבות 14.8.03
⁸⁷ סקיבין, זכרונות איש כפר-סבא, עמ' 140.

בגלותה מיפו

בת ס' שנים

תנצבה

אליהו ספקטור

נקטף בדמי עלומיו

ביום כ"א שבט תרע"ח

בשנת השלוש עשרה לחייו

כפי שנאמר במבוא, לפי הנחת החברה קדישא במקום, המצבות הוקמו על ידי בני משפחה, לאו דווקא על קבר יקירם, אלא במקום מסוים בשדה הקברות.⁸⁸ במקום מצויות מספר רב של מצבות "סמליות", שהותקנו על ידי חברה קדישא המקומי.

עם התחדשות היישוב במושבה, ב 1921, חזרו בני המקום לקבור את מתייהם בבית העלמין ליד פרדס קאפקא. בשנת תרפ"ו, החל אברהם עירוני, איש חברה קדישא, לנסות ולאתר את שמות הנפטרים האנונימיים. הוא החל בעריכת רשימות של שמות נפטרים והצליח לאתר 184 נפטרים מן החודשים שבט, אדר וניסן משנת תרע"ח. כיום, מצויות רשימות אלה בידי החברה קדישא בכפר סבא. עם התגברות מעשי האיבה במאורעות תרצ"ט ובמלחמת הקוממיות, שוב הייתה סכנה לערוך את הלוויות בבית העלמין המרוחק, ואנשי המושבה חזרו לקבור את המתים בבית הקברות שבמרכזה. התעוררה שאלה הלכתית, כיצד לקבור את החללים בשדה הקברות המלא נפטרים בלתי מזוהים. הפתרון שנמצא, היה שפיכת שכבת עפר גבוהה מעל השטח ויצירת מעין במה. מאז, כל קבריהם של חללי צה"ל, מוגבהים על במת אבן, פרט לקברו של הילד אליהו ספקטור, בן ה - 13 השקוע מתחת לבמת האבן. כיום, נקברים בבית עלמין זה, חללי צה"ל בלבד והוא באחריות משרד הביטחון והוועד להנצחת החייל.⁸⁹

מילות סיכום.

ביום י"א בסיוון תרע"ח, (22 במאי 1918), כתב מאיר דיזינגוף לוועד ההגירה המרכזי שישב באותה עת בדמשק, מכתב סיכום העוסק בפרשת כפר סבא. וכך הוא כותב: "הטרגדיה הנוראה, שתתפוס בדברי ימי הגירוש והגלות מקום חשוב מאוד ושנקראת "כפר-סבא" נגמרה..."⁹⁰ במכתב זה הוא מתאר את הסבל שעבר על האנשים עם הפינוי ומסכם אותו במילים אלה: "הבתים נחרבו והמושבה

⁸⁸ הנחה זו מקובלת עליי. ב"ספר הזכרון", ספר החשבונות של וועד ההגירה בכפר סבא, מופיע סעיף הוצאה עבור תכריכים לשיינה ברכה יזרניצקי. כך שאם וועד ההגירה הקציב מקופתו סכום כסף לתכריכים, הרי שהמשפחה ודאי לא היה בכוחה להקים מצבה בעת התרחשות האירועים. מ.י.

⁸⁹ עדות החברה קדישא כפר סבא, 10.8.03

כולה נמחתה מעל פני האדמה. ככה נגמרה הטרגדיה הנוראה המכונה "כפר-סבא", אחרי כשנה של עינויים נוראיים, חסר אכל ומים, מגפות וחללים, פחד ויאוש, נלקחה מהם גם תקותם היחידה...".

91

המגורשים יצאו לגלות נוספת ונוספו עליהם 40 יתומים ללא אב ואם, כפי שמתאר אותם מאיר דיזינגוף: "כלם השאירו אחריהם ילדים עזובים בלי אב ובלי אם ובלי כל עזר. החלק היותר גדול של יתומים נפל בגורל כ"ס" (כפר-סבא).⁹² נשאלת האם ובאיזו מידה היה שונה גורל המגורשים בכפר סבא, מגורלם של מגורשים אחרים? על פי עדותו של מאיר דיזינגוף, כשתים-עשרה שנים לאחר האירועים, ראה אור ספרו: "עם תל-אביב בגולה".⁹³ כמי שביקר בכל המקומות ששהו בהם המגורשים, הוא קובע: "יותר מכל קבוצות הגולה התל-אביבית, סבל מחנה כפר סבא בהמונו". הוא מתאר את האכזבה הקשה שנחלו הגולים בבחירתם במושבה כפר-סבא. לדבריו,

נהרו ונתאספו רובם של גולינו, בתקוה להיות, כאמור, ראשונים לגאולה, כעבור האנגלים את הירקון. הבתים והחורבות יחד על הצריפים החדשים, לא הספיקו כדי הקהל הצפוף הזה, ובימות הגשמים הוכרחו רבים להתגולל באהלי סמרטוטים ובסכות של חריות שטפלו בטיט ונוספו עליהם גם חילים ונחשלים שהניחו עמהם...⁹⁴

כן, מן הראוי לציין, שבמשך כל תקופת הגירוש, לא היו למגורשים כל מקורות הכנסה, לא הייתה בידם היכולת לדאוג לעצמם והיו נתונים להחלטות ולחסדי מוסדות הציבור. כפי שכבר ציינו, הרי גם בעתות של שלום, התקשו אלה לדאוג לעצמם, מה גם בעת מלחמה. אכן היה זה מסע של דלת העם שיצא לגלות מכפר סבא, וצרורותיו הדלים עמו. דומה, שמוסדות היישוב, וועדי ההגירה, ניסו לסייע ככל יכולתם בעת קשה זו. מפאת המלחמה, היו הדרכים בחזקת סכנה, ואנשי וועד ההגירה, היו זקוקים לרשיון מיוחד מאת השלטונות על מנת לנוע בדרכים בכדי לסייע למגורשי כפר-סבא. וועד ההגירה המקומי והוועד הארצי, ניסו, ככל יכולתם, לפתור את בעיות המגורים, המזון, הבריאות והתברואה. תנאי המגורים הקשים והמחסור במזון ובמים, הביאו לחולשת הגוף וניוולו. המגפות שנגרמו בעטים של תנאים אלה והמלחמה היו חזקים מיכולת הפעולה של וועדי ההגירה. לא היה בכוחם של אלה, לעמוד בפני המגפות, לסייע ברפואה מונעת ובתרופות, בארץ השסועה והמנותקת. כאן המקום לציין, כי באותה עת, מגפות גדולות של טיפוס, לא היו רק נחלת תושבי ארץ-ישראל, הן פגעו גם בתושבי אירופה ובצבאות הלוחמים בה, והפילו מיליוני קורבנות. ברוסיה למשל, בעת המהפכה הפילו מגפות הטיפוס 5 מיליון קורבנות. המגורשים נשחקו תוך כדי המלחמה העולמית בין שתי מעצמות העל. בחורף 1918 מרובה המשקעים. בנוסף לתמותה הגדולה, נותרו מאות יתומים, ללא קרוב וגואל. נראה לי שגם כיום, קשה להושיט אצבע מאשימה כלפי גורם

⁹¹ שם

⁹² מאיר דיזינגוף לוועדי ההגירה ולכל ראשי המוסדות למקומותיהם, 25 במרץ 1918, אצ"מ J 90/105

⁹³ מאיר דיזינגוף, עם תל-אביב בגולה, תל-אביב תרצ"א.

⁹⁴ שם, עמ' 115.

כלשהו ממוסדות היישוב או כלפי תושבי הקבע במושבה כפר-סבא. המתנדבים למיניהם, עשו הכל להוציא יש מאין, וניסו את כל הפתרונות האפשריים, אך לידי יצירת תנאי חיים בסיסיים למגורשים לא הגיעו. גורל הגירוש הכה גם בתושבי הקבע של המושבה כפר סבא, גם הם היו פליטים למשך שנתיים. המושבה נהרסה כולה והייתה לעיי חרבות. אך הם בניגוד לתושבי יפו – תל-אביב דאגו כל איש לעצמו אם בשכירות או בבתי קרובים. הם ישבו בפתח-תקוה ובחדרה ועם שיקום המושבה שהחל ב 1920, הם לאט לאט חזרו לבתיהם.

המגורשים בחדרה על פי "המוצא" מאת יוסף חיים ברנר

"המוצא" (רשימה מן העבר הכי קרוב) ראתה אור לראשונה בשנת תרע"ט (1919) בכתב העת "הארץ והעבודה"⁹⁵. ברשימה זו, מתייחס ברנר לנעשה בשתי המושבות ב 1918, עם קבלת פקודת הגירוש מהמושבה כפר סבא. ברנר היה בין מגורשי תל אביב, ולקח חלק באירועים. ב"מוצא", הוא מכנה עצמו במספר כינויים: "המורה הזקן", "מורה הפועלים הזקן", העסקן הזקן ו"הזקן".

רקע היסטורי, וועדי ההגירה, פיזור המגורשים

עם התגברות הקרבות בין הכוחות הלוחמים, הבריטים כנגד התורכים הייתה המושבה כפר סבא לשדה קרב. התורכים פינו את כל תושביה והיגלו אותם צפונה. חלקם הופנה למושבה חדרה. כפר סבא במחצית השנייה של 1918, הייתה מושבת מגורשים, רעבים וחולים, בעוד תושבי חדרה באותה עת ישבו שאננים במושבתם. משך האירועים ב"המוצא" הוא כשתי יממות. הרשימה פותחת בהמתנתו של "מורה הפועלים הזקן", החי בחווה, (חוות גן-שמואל) למגורשי כפר-סבא, העומדים להגיע למושבה הסמוכה למקום מגוריו. המגורשים אכן הגיעו בסוף החורף למושבה, (חדרה) מ"מקום הבלהות" (כפר סבא), שם שהו במשך הקיץ וכל החורף הקשה. ב"המוצא" מתאר ברנר, שהיה נוכח במקום, את סבלם הנורא של המגורשים, לעומת אנשי המושבה, האדישים, השאננים, המתנכרים, וחוששים מבואם של אחיהם למושבתם. בין המגורשים, הייתה גם אם חסרת אונים, הנושאת בזרועותיה תינוקת המצויה בתת תזונה ומלאת רמשים נושאי מחלות. איש מהסובבים אותן אינו חש לעזרתן, גם הרופאה המקומית אינה עושה דבר להצלת התינוקות. ביניהם גם המורה הזקן, חרף רצונו, אינו יכול להשיג מעט חלב עבורה. "הזקן" מנסה ללא הצלחה, לעורר את וועד המושבה להתייחסות לאחיהם המגורשים, אך אלה אדישים ונתלים בתירוצים שונים. למרות חוסר שיתוף הפעולה מצד וועד המושבה, מגיעים המגורשים לשטחה, לנים תחת כיפת השמיים ונתונים לחסדי מזג האוויר הקר של סוף החורף. מספר צעירים, מן המגורשים ה"ותיקים" שהיו במושבה מכינים למגורשים אוהלים ומתקני חיטוי בטרם ייכנסו למושבה. כאשר נודע למורה שהתינוקת נפטרה, הוא נוכח כי אין איש מוכן לדאוג לקבורתה. בלית ברירה, הוא נוטל על עצמו את המשימה

⁹⁵הארץ והעבודה, כתב עת שראה אור ביפו בשנת 1912, ולאחר מכן הופיע כרבעון במקום "הפועל הצעיר", שנסגר על יד הממשלה בזמן המלחמה. כתב העת הופיע בשנים 1918 – 1919, ועורכו היה זלמן פבזנר. זהר שביט, (עורכת), בנייתה של תרבות עברית בארץ-ישראל, ירושלים תשנ"ט, עמ' 164.

ועושה זאת בסיועו של חייל תורכי. בחוזרו למושבה מלווה גם אותו תחושת אדישות לגורל המגורשים ואפילו תחושת רווחה המהווה מעין כניעה לגורל.

"המוצא"; מציאות מול "בדיה"

ברנר נולד ב 11 בספטמבר 1881, כלומר, בעת התרחשות האירועים, שנת 1918, היה בן 37 שנים בלבד, אך בעל ניסיון חיים עשיר וכואב. בילדותו נדד, כבחור ישיבה, למקומות תורה, ברוסיה ובפולין, שירת בצבא הרוסי במשך שנתיים, וערק ממנו עקב חוסר רצונו להשתתף במלחמת רוסיה-יפן. כאשר נתפס נשלח לכלא, אך הצליח להימלט ממנו ולעבור ללונדון. בלונדון החל ביצירה ובפעילות ספרותית, אותה המשיך גם בפולין בשנים 1908 – 1909. בספטמבר 1909 עלה ארצה ועסק בפעילות ספרותית בירושלים ובתל-אביב. מספטמבר 1917, שימש ברנר מורה לספרות בגימנסיה "הרצליה". בגירוש תל-אביב הראשון ב 28.3.1917, גורש עם משפחתו, אישה וילד פעוט, ועבר ביחד עם חלק מתלמידי הגימנסיה, למושבה שפיה, משם נדד למושב עין גנים. עם גירוש פתח תקווה, ב 12 בדצמבר 1917, עברו ברנר ומשפחתו למחנה אוהלים בכפר סבא, שם שהו במשך כל החורף הקשה של 1917 – 1918. במרץ 1918, גורשו בני המשפחה לחוות גן שמואל.⁹⁶ ברנר מתאר את האירועים כמי שלקח חלק פעיל באירועי הסיפור. נשאלת השאלה מדוע מכנה הוא את עצמו "זקן". להערכתו, הוא בחר בכינוי זה, כי חש כ"זקן", עייף, שבע אכזבות ומיואש. תמיכה להערכה מצויה בעדויותיהם של אנשי התקופה. מספר אליעזר בראון, ששהה עמו בגן שמואל במרס 1918: "בדרך כלל היה במצב רוח מדוכא. כל הזמן התהלך כפוף, כאילו אסון גדול קרה".⁹⁷ וב 1918 מוסיף אחיו בנימין ברנר: "זהנה נתגלה אדם ידוע יסורי גוף ונפש, מסוער ונלחם בשצף-קצף ברקבון שפשה בעם, בחיים של ניוון, חוסר תעוזה, בעת שנון הוא נלחם ולא תמיד בלשון אסתטית".⁹⁸ במכתב לאחותו מיום י"ג בטבת תרפ"א, כותב בנימין: "אהובה, אני אומר לך, יוסף חיים חולה, ראיתי בעיניו עצב, עצב עמוק, תחושת המוות".⁹⁹ כל יתר הכינויים: "מורה הפועלים הזקן", "הזקן העסקן", "המורה", "הזקן" ו"הקברן", מעידים על תחושתו של אדם שבע ניסיון חיים שהתנסה רבות.¹⁰⁰

ה"רשימה" פותחת בדאגתו ובניסיונו של המורה הזקן להקל על גורל המגורשים. הצלחתו פחותה ביותר, הוא מביא לעשרות האנשים שני כיכרות לחם, ובד בבד, מנסה לנהל משא ומתן עם העומדים בראש המושבה, תוך העמדת פנים תקיפות:

⁹⁶ יצחק כפכפי ואורי ברנר, (עורכים), על י.ח. ברנר, עוד זכרונות, תל-אביב 1991, עמ' 9, 11, חוות גן שמואל הוקמה בשנת 1896, כחווה אתרוגים על שם שמואל מוהילבר, בשנים 1912 – 1914, עובדה בידי קבוצת פועלים שכירי הקק"ל, ובזמן מלחמת העולם הראשונה שימש המקום כמקום ריכוז לפליטים שגורשו על ידי התורכים. עמהואל הראובני, לכסיקון ארץ-ישראל, תל-אביב 1999, עמ' 207.

⁹⁷ יצחק כפכפי ואורי ברנר, (עורכים), על י.ח. ברנר עוד זכרונות, תל-אביב 1991, עמ' 165.

⁹⁸ בנימין ברנר, גדולה היתה הבדידות, תל-אביב 1978, עמ' 221.

⁹⁹ שם, עמ' 237.

¹⁰⁰ כינוי מעין זה, מקדים את זמנו, בחודשים דצמבר 1920 – מרץ 1921, שהה ברנר במחנה גדוד העבודה במגדל, שם שימש מורה לעברית לחברי הגדוד. בדבריו במועצה השנייה של אחדות העבודה, שהתכנסה ביפו בא' ובב' אדר ב' תרפ"א מכנה עצמו ברנר: "המורה לגדולים כל היום מרגיש את עצמו מיותר", כפכפי וברנר, שם, עמ' 205.

א. איכה היו הלבבות לאבן? תחושת ובכן כלה ונחרצה? חזר המורה וקפץ לתוך דבריהם – הם נשארים תחת ככפת השמים?...ואנחנו נוכל לאמור: ידינו לא שפכו את הדם הזה?! וכשלא נענה נזרקה מפיו עוד אמרה-פסוק אחת:

ב. חוסר ישע ואבדון, "אז אבדתי!---הכל התכוץ בו ודמעות קלות נשרו", חוסר הישע שלו מתואר במילים: "בטל ורפה ידים".

אמנם לברנר עצמו, היה מקום לינה במושבה, אך מכיוון שחש הזדהות עמוקה עם המגורשים השוהים תחת כיפת השמים, הוא העדיף לעמוד בחוץ "רעד רעידה חרישית ולא נכנס הביתה. לא, הוא לא יכנס הביתה... בלילה ירד עליו הטל ותקפתו קדחת עזה".
שתי מושבות: נוודים ויושבי קבע, כפר סבא וחדרה

המושבות אליהן מתכוון ברנר, הן כפר סבא וחדרה. בעוד כפר סבא, מצוינת במפורש, הרי חדרה מכונה ברמזים: "קדחת המקום, מאכל לקדחת הירוקה". יש להניח שהוא עושה זאת מפאת האשמותיו החמורות את אנשי המקום.

מגורשים לעומת יושבי קבע

כפר סבא: מאותו המקום, שסוכות רטובות ומלאות רמשים, עכברים ורפש וצחנה של חודשים וירחים נתנו צל-קורה לנשים וילדים קפואי-קור-חורף ואחוזי עוית-מחלות;

עדותו של מרדכי בן-הלל הכהן, שהיה מן המגורשים ואיש וועד ההגירה הארצי, במתאריך ב' בתמוז תרע"ז (22.6.1917), הוא כותב:

הלילה לנו בחדרה. במושבה הזאת התישבו רק משפחות מספר מן המגורשים, כי הקדחת החדרית אינה מושכת אליה תושבים חדשים... בחדרה התישבו אך מעט וגם זה לדירת ארעי ולא בקביעות. בקושי באו אחדים מעסקני המושבה להראות פני דיזינגוף (ראש וועד ההגירה)... עסקני חדרה אוהבים לעבוד בענייני צבור גדולים, כמו פרוצסים גדולים והלואות גדולות שאפשר להוציא הוצאות מיוחדות ומלונים ומתת שוחד במקום שהפזור יפה, אבל עבודה צבורית תמה ופעוטה, כמו ועד ההגירה ודאגה לגולים – את זה הם מוכנים למסור לידי המורה ולידי נשים עסקניות. סכומים לעזרה קבצו אך מעט לפי הערך, ובנוגע להלואות, הנה הלואות ביבול, בחטה או בדורה המה ממאנים בכלל

לתת, באמרם שיבול השנה לא עלה יפה, ואין להם מותרות מן הגורן;...מה רב טובם ומה גדולה צדקתם של בני חדרה!...¹⁰¹

חדרה: המושבה היוותה בסיס לצבא התורכי וספקית המזון העיקרית שלו, חיטה, ירקות ופרי הדר. עם הצורך בעצים להסקת קטרי הרכבת, הוחל בכריתת עצי האקליפטוס לצורכי הצבא, והעובדים המגויסים שוחררו מן השירות הצבאי. כתוצאה מכך, שנת 1918, הייתה שנת פריחה כלכלית לחדרה.¹⁰² עדות נוספת בידינו מאת אהרון ציזלינג, בן הרב, הטוען כי בשנה האחרונה למלחמה, הפליטים-מגורשים שהגיעו אנשים שהגיעו בכוחות עצמם, השכירו חדרים מאת איכרי חדרה "בכסף מלא" ועם עליית מספר המגורשים העלו איכרי חדרה את המחירים, מה שחייב את ברנר לעזוב את המושבה ולנדוד לחוות גן שמואל.¹⁰³

וועד המושבה חדרה

במושבה היה בית ועד-המושבה ששם נחתכו גם עניני ההגירה, אך כאשר הגיעו המגורשים, היה זה סגור. מסביב נהג הכל כמנהגו... השמש, שעבר פה, אמר, כי ראש הוועד יבוא עוד מעט – עכשיו הוא ישן ...

כפר סבא: רעב, צמא, תת תזונה

וועד ההגירה המקומי בכפר סבא, הורכב מהתושבים המקומיים ומהמגורשים דאג לאספקת המזון במשך שהייתם של המגורשים במקום. תחילה קבלו המגורשים הקצבות מזון ואף הוכן עבורם מזון ב"בית התבשיל", מוסד לנזקקים שהועבר מיפו. אך בכקליונר, איש וועד ההגירה בכפר סבא: חדרה שלחה "25 רוטל מצות יחד עם מעט חמאה, וריבה ושמן ששלחו עבור בית החולים, ועבור המהגרים החלשים שקמו ממחלתם והיינו צריכים להשתדל להחזיקם".¹⁰⁴ במקום היו כ 1.300 איש, כך שיש להניח שהמצות ניתנו לחולים, אך ברור שכמות זו לא פתרה את בעיית המצות כלל, והדבר היה ידוע לתושבי חדרה.

המוצא:

מאותו המקום שדורה בלתי טחונה הוא לחם חוק, למלא בטן, לבלתי חוש ברעב;

ג. ובכן אפשר לקנות את הדורה? – שאל היושב ראש.

¹⁰¹ מרדכי בן-הלל הכהן, מלחמת העמים (יומן), ירושלים תשמ"ה, כר' ב' עמ' 636 – 637.

¹⁰² איילה תמרי, "תולדות חדרה ממלחמת העולם הראשונה ועד היותה לעיר (1952), בתוך: אלי שילר, שם, עמ' 63 – 65.

¹⁰³ אהרון ציזלינג, "בחדרה בימי מלחמה", בתוך: מרדכי קושניר (שניד), (עורך), יוסף חיים ברנר, מבחר דברי זכרונות, תל-אביב 1971, עמ' 207.

¹⁰⁴ מנחם י. קליונר, מגלת כפר-סבא, קורות הגולים בכ"ס תרע"ז – תרע"ח, יפו תר"פ, עמ' 61; עדותו של קליונר, היא מקור מהימן ביותר, מאחר ולקח חלק פעיל באירועים. קליונר מנחם יצחק (1885 – 1965), עלה לארץ ב 1916, ניהל את העזרה לפליטי תל-אביב יפו, במלחמת העולם הראשונה. יעקב שביט [ואחרים] (עורך), לכסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799 – 1948, תל-אביב 1983, עמ' 438.

- ד. מבקשים שלושים ותשע מגידיות הכלי!
- ה. באמת? – קרא הראש – צריך לקנות. עכשיו אין משגיחים במחירים.
- ו. - כמדומה, שגם אצלו יש עוד איזה כלים של דורה למכירה?...
- ז. אין דבר. המהגרים אינם חזירים – הם יאכלו גם דורה כזו...
- ח. חציה עפר...
- ט. אבל הלא הם כבר רגילים... אמר אחד האיכרים, שנקראו בענין השכרת העגלות – הם בילו כבר חורף שלם בכפר סבא!

כפר סבא: מגיפות, תמותת המונים

מחלות מפאת הצפיפות, חוסר מים ותנאים היגייניים וכינים שהובאו כנראה, על ידי החיילים התורכים. וכך כותב קליונר איש המקום: "השתדלנו להטיב את המצב... אבל לשוא; אי הנקיון שהתחיל לשלוט מפני חוסר המים ומפני הדוחק והצבא בעיקר – שמקרי טיפוס חוזר וטיפוס הבהרות היו רגילים בין הצבא הטורקי – הכניסו סוף סוף את המחלה בין המהגרים. וכמעט כלם, כל התושבים חלו באחת המחלות. לא היה בית שלא היו בו חולים..."¹⁰⁵

תיאור נוסף על הנעשה בכפר סבא, מוצאים אנו בתיאורו של הרופא, הד"ר הלל יפה, ביומנו ב 18 בפברואר 1918: הכינם – נורא בכרים ובכסתות, בבגדים, בקירות הבתים, האוהלים והצרופים וגם בחוץ. חללים רבים כבר הפילו אלה ועוד חרבן נטויה. מכשירים להשמיד אותן – אין. רוב הגולים גופם ממש זרוע כינים (כיני התלבושת) ובחוץ אפשר לראות זרמים של כינים העוברות ממקום למקום.¹⁰⁶ בשנת 1918 פרצה המגיפה אצל הגולים האחרונים מכפר סבא, שהשאירו שהשאירו שם כ 300 מאחיהם... כי באו בעצם המגיפה והביאו עמהם את החולים...¹⁰⁷

מוסף ברנר: מאותו המקום שארבע-חמש נפשות מן המאות היו מובלות מתות יום-יום אל מחוץ למחנה; מאותו המקום שלא היה בו על מה להשכיב את עשרות החולים החדשים יום-יום ולא היתה שום כתונת להלביש אותם ולא סדין לפרוש תחתיהם... הם כולם, השבורים, הרצוצים, הרעבים, הערומים, החולים במחלות מדבקות... התנועעה תינוקת ערומה, לבנה, אכולת יתושים, פרעושים, כינים ופשפשים, מכוסה חבורות, אילמת שותקת ופוקחת עיני זכוכית.

וועד ההגירה מושבה חדרה, ניסיונות להקדים רפואה למכה:

¹⁰⁵ קליונר, שם, עמ' 40.

¹⁰⁶ הלל יפה, דור מעפילים, זכרונות, מכתבים ויומן, ירושלים תשל"א, עמ' 396; טיפוס הבהרות היא מחלה מדבקת המועברת על ידי כינים, בייחוד בזמן מלחמה, רעב ומצוקה, הזנחה בהיגיינה פרטית וציבורית. התמותה נעה בין 5% ל 70%. בכפר סבא, היה מספר קורבנות המחלות וההפצצות 248, קליונר, שם, עמ' 76.

¹⁰⁷ יפה, שם, עמ' 366; יפה מציין ברשימתו זו כי: "כפרים ערבים שלימים הזאת בסביבותינו, בייחוד בשנים 1916 – 1918.

ערב פסח תרע"ח 1918, כותב י.ל. אבוהב בשם וועד ההגירה חדרה לוועד ההגירה בזכרון יעקב, לידי הד"ר הלל יפה:

תמול בערב נתקבלה פקודה רשמית רשמית מכבוד דז"וד פשה להמפקד המקומי בדבר סידור ההגירה מכפר סבא כי המהגרים מוכרחים לעזוב שמה את המקום בסבות המחלות המתהלכות שמה והרעב השורר בין התושבים... עליכם להשתדל לסדר את המהגרים במחנכם כי פה אין שום יכולת להשיב אף מהגר אחד. המפקד שלנו בסבת המחלות איננו נותן להעגלות אפילו להכנס לתוך המושבה, שלא יזיקו לבריאות הצבא המקומי, ובאופן כזה עליכם להשתדל לסדר את קבלת מהגרי כפר סבא בז"י (זכרון יעקב מ.י.) ותואילו לתת אוכל בשביל אנשי צבא בעלי העגלות.

תואילו גם כן למסור את הידיעה למר דיזינגוף.¹⁰⁸

וועד המושבה חדרה על פי המוצא מה צריך להיות... סידרתי שלא יתנו להם להכנס למושבה, מבלי דזינפקציה קודמת... בכלל, אלה, ילכו הלאה ואין להם מה לעשות במושבה... מכיון שלא עשו להם דזינפקציה, אין אנו יכולים לבוא אתם בשום מגע-ומשא... פקודת הרופא היא... אם כן צריכים אתם לפחד גם מפני... שהרי הייתי אצלם ולא עשיתי דזינפקציה... וכל המקרובים אתי!... צרח מורה הפועלים הזקן... בדברים כאלה אין משחקים... נגד ההיגיינה אין הולכים...-

והמשא ומתן נגמר.

ה"דזינפקציה" – חיטוי למגורשים

מכיוון שהמגורשים הגיעו בטרם התארגנותו של וועד המושבה חדרה, נעשה החיטוי למגורשים על ידי שני מתנדבים מגורשים צעירים בני הרב ציזלינג מיפו. מעיד מנחם קליונר, אחש וועד ההגירה בכפר סבא: המפקד בחדרה היה אדם ישר והגון, והתנהג באופן נמוסי עם המושבה ועם המהגרים בפרט... (עומד בסתירה לנאמר על ידי אנשי חדרה) המהגרים שבאו מצאו שם וועד מסודר... אנשים שחיו להם באופן רגיל שקטים על שמריהם, וכל הצרות שעברו עלינו אחרי שספרנו להם לא יכלו כלל להבין... "את היוזמה וביצוע החיטוי נטלו "שני הצעירים היפואים שגם הם היו מהגרים בחדרה בני הרב ציזלינג, בזמן קבלת המהגרים שבאו מכפר-סבא והכינו להם מרחץ ודיזינפקציה הגונה והשגיחו על זה כהוגן, יען כי אנשי חדרה פחדו מאוד פן יכניסו המהגרים את המחלה שמה".¹⁰⁹ וכך מתאר אהרן בן הרב ציזלינג את תהליך החיטוי: כדי להשקיט את הרוחות ספוגי הפחדים, וגם לגופו של ענין, התחלנו בסידור "דזינפקציה" של החפצים. אמצעים לכך לא ניתנו לנו, רק פועל שכיר

¹⁰⁸ מאבוהב לדיזינגוף, אצ"מ J 90 / 178.

¹⁰⁹ מ. י. קליונר, שם, עמ' 68; הרב ציזלינג המוזכר בספרו של קליונר הוא, צבי מנחם ציזלינג (1867 – 1931), יליד ליטא, איש חיבת ציון, מוסמך לרבנות, עלה ארצה ב 1914, והיה מורה לתלמוד בביה"ס "תחכמוני" ביפו, מראשוני "אחוזת בית", ב 1917 גורש עם משפחתו ועבר לחדרה. בנו אהרן, שהיה בן 16 בזמן הגירוש היה ממכיני החיטוי, ועשרים שנה לאחר האירועים כתב רשימה על הימים בחדרה: "בחדרה בימי מלחמה", המציאות ששררה בחדרה באותה תקופה, והמפגש עם ברנר, השפיעו רבות על השקפת עולמו של אהרן, ולימים הצטרף לתנועת העבודה והיה מראשיה. נריה ציזלינג, "על אהרן ציזלינג שרטוטים ביוגרפיים", בתוך: אהרן ציזלינג, עין חרוד וירושלים, רמת אפעל 1988, עמ' 368.

אחד, מבין המהגרים, ספרדי, עבד עמנו, וזולתו – מישהו מהבחורים המתנדבים. "הדיזינפקציה" נעשתה בסמוך לבית המרחץ, על ידי אדים שהזרמנו לתוך חבית גדולה, תוך הרתחת מים בדוד, שהיה מחובר בצניור לתוך חבית זו. את החפצים – כרים וכסתות, לבנים ובגדים – היינו מכניסים לתוך החבית. ברנר היה מביא מפעם לפעם "סחורה" לדזינפקציה. תוך כדי מעשה היו המהגרים מחליפים את בגדיהם בבית המרחץ ומקבלים בגדים שעברו את אדי האידוי".¹¹⁰

ומוסיף ציזלינג: אנשי המושבה לא היו מוכנים לקלוט את המגורשים להשאר כאן, ובפרט אם ירמזו בפירוש "שלא יפלו למשא", יעשו להם דזינפקציה ויכניסום לתוך המושבה", אך היו מוכנים להתפשר: העניים ביותר יישלחו הלאה, ואלה עם הכבודה, אם יתעקשו אבל העניים לא הסתדרו... הבלן לא רצה לפנות את בית המרחץ, כאשר בקשו זאת מנו, לעשות הדזינפקציה. דוד גדול לא הושג בשום מחיר שבעולם. המהגרים נשארו במקומם -

יתומים

המלחמה הותירה מאחוריה המוני יתומים. לחדרה הגיעו ארבעה יתומים, ללא קרוב וגואל עוד בטרם הגיע גל המגורשים מכפר סבא. להלן מכתבו של וועד ההגירה בחדרה, מיום כ"ד באייר תרע"ח, (מאי 1918), כותב י.ל. אבוהב איש וועד ההגירה חדרה, לוועד ההגירה זכרון יעקב:

חברים נכבדים!

אצלנו נמצאים היתומים גרינהולץ ששנים מהם כבר בוגרים ועובדים. אבל שנים הם עוד קטנים אחד בן 12 שנה ואחת בת 10 שנים. ילדים בריאים ונקיים. אבל לנו אין עכשיו היכלת לטפל בהם וללמדם כי בית ספר טרם נוסד עוד אצלנו, ועוד הם מכבידים על אחיהם ואחיותם וגדולים ואין להם האפשרות ללכת לעבוד בהיותם מוכרחים להשיג ולטפל בקטנים מהם. ובכן מצאנו שאין עצה אחרת רק לשלחם לז"י (זכרון יעקב, מ.י.) לבית היתומים והחלטנו לעשות ככה, ומבקשים בזאת את הסכמתכם ונשלחם.¹¹¹

המגורשים היו גם ללא מים ואחד מהם "האברך הקטן המסדר" לקח יוזמה ומודיע שמצא מקור מים קרוב למקום חנייתם.

י. פה יש מים יותר קרוב! – השמיע האברך... על יד הגשר (ההדגשה שלי מ.י.)

יא. - חס ושלום! – נבעת המורה הזקן – מאלה המים אל תשתו! ... מי ביצה הם... בחוה מים טובים... מי ילך אתי להביא?

¹¹⁰ קושניר, (שניר), (עורך) שם, עמ' 211.

¹¹¹ וועד ההגירה חדרה אל וועד ההגירה זכרון יעקב, אצ"מ J 90 / 178

איש לא הילך. מי ילך כל כך רחוק? בחרי אף מסרה האשה הצעירה קומקומה בידי יתום אחד מתנדב
ושלחתו אל הגשר להביא מים משם, מקרוב.

היות שהמושבה חדרה לא הייתה מעוניינת לקלוט את המהגרים, החליט הוועד לשלחם צפונה. מבין
המגורשים היו שהביאו עימם מטען, ואלה החלו דואגים לרכושם. "הארגזים היו מלאי ארג, ואי
אפשר היה להזיזם ממקומם. הוקרב להם הרבה עמל, גניחות ונאקות. וכסודרו הארגזים לא רצה
העגלון היהודי, שנשלח מטעם אחד האיכרים בשום אופן להוסיף עליהם כחוט השערה. היתומים
הועלו והורדו שבע פעמים... היתומים ישבו ושיחקו על הענפים הפזורים. התיזו ממלוא-פיהם מי
החווה הטובים – שהובאו, סוף סוף אחד על השני.

מוות בחדרה – מות התינוקת וקבורתה

בכל מסמכי התקופה המצויים בידינו, לא מצאנו כל אזכור לפרשת מותה של התינוקת וקבורתה.
יתכן והדבר נובע מכך, שהתינוקת מתה ביממה הראשונה להגעת המגורשים בטרם הוחל בחיים
"נורמליים" (כפי שמציין קליונר), בין המגורשים ותושבי חדרה. העדות היחידה המצויה בידינו היא
רשימתו של אהרן ציזלינג: "בחדרה, בימי המלחמה", המוקדשת לתיאור חיי ברנר ומשפחתו בחוות
גן שמואל ולאירוועי היום הראשון להגעת המגורשים לחדרה.¹¹² רשימתו של ציזלינג נכתבה במלאת
כ 20 שנה מהתרחשות האירועים, 1 במאי 1938. ברשימתו מתאר הוא את אדישותם של אנשי חדרה
לעומת ברנר המתרוצץ למצוא פתרונות למגורשים. להלן תיאור האירוע מפי ציזלינג: "באחד
הימים... הגיעה אלינו אישה צעירה מעין גנים, שבעלה נשאר "בצד ההוא" ופעוטתה החולה על
זרועותיה. חלב לא נמצא לה. צריך היה להשתמש באיום ממש כדי להניע את רופאת המקום לבקר
אצלה. הטענה היתה כי אסור לאשה זו לבוא למושבה, וכי לפני הדזינפקציה היא עלולה לשמש
גורם להעברת מחלות גם על ידי הרופאה עצמה... למחרת מצא ציזלינג את האישה בבית המרחץ
עם התינוקת המתה בידיה: התינוקת המתה והאם החיה, רזות היו עד כדי שקיפות ומנוקדות
מפגיעות יתושים, פרעושים, כנים ופשפשים. צריך היה למהר ולפנות את המקום למען המשכת
הדזינפקציה כדי שלא יחול עיכוב בסידור המהגרים" ... ציזלינג עסוק היה בהכנת החיטוי, וברנר
הגיע וביקש ממנו את הפועל הספרדי. ציזלינג סבור שהוא זקוק לעזרתו של הפועל לצורך הפעלת
החיטוי, אך עד מהרה הסתבר לו שטעה: "ובטרם אבין את אשר קרה והנה לעיני – ברנר מתרחק,
כשגופת התינוקת על זרועותיו הפרושות לפניו ומוליך את הגופה הזעירה לקבורה..."¹¹³ לפי תיאורו
של ברנר, הלכו אנשים אל המושבה "ושבו ריקם". הפתרון נמצא על ידי ברנר עצמו שפנה לחייל
תורכי שהסכים ללכת לחפור את הבור. החייל חופר את הבור, ברנר קובר את התינוקת והם חוזרים

¹¹² מרדכי קושניר (שניר), (עורך), יוסף חיים ברנר, שם, עמ' 207 – 212.

¹¹³ שם, עמ' 212

"כרעים" אל המושבה. כאות תודה, ברנר חפץ לקנות לו "איכר האנאטולי" כוס יין, אך זה לא היה בנמצא, כיוון שנלקח על ידי השלטונות.¹¹⁴

וועד המושבה חדרה לקליטת המגורשים

בידינו סיכום שנערך על ידי וועד המושבה חדרה לאחר כיבוש הארץ וחזרת המגורשים למקומות מגוריהם. הדין וחשבון מורה כי הוועד חש סיפוק מפעולותיו. ראש הוועד צבי בוטקובסקי, טוען: שבעת שנתקבלה ההודעה מהמושל התורכי בדבר בואם של המגורשים לחדרה, עדיין לא היה קיים וועד הגירה במושבה. (טענה זו עומדת בניגוד למכתבי וועד ההגירה חדרה כפי שהובאו לפנינו). לטענתו, הוועד החל לפעול כשתי יממות לאחר הגעת המגורשים והוא הצליח לקלוט 700 נפשות, בעזרת היענותם של איכרי חדרה. הוועד פעל להקמת בית חולים ארגן תבואה ומצרכים אחרים עבור המגורשים, ארגן חלוקת חלב והקים בית תבשיל, ארגן בית ספר וגן ילדים עבור ילדי המגורשים, ארגן עבודה בין הכשירים, והפעיל משרד הפתוח כל היום. כן טיפל בשירותי קבורה בחדרה.

סיכום

ביצירתו "המוצא" מתאר ברנר את המציאות בשתי מושבות. בעוד האחת מצוינת בשמה: "כפר-סבא", הרי השנייה, נזכרת ברמזים בלבד: קדחת המקום, הקדחת הירוקה... בעוד המים במקום הם מי-ביצה... מאחר והיצירה מתוארת מפי גיבור הסיפור, "המורה הזקן", הלוקח חלק פעיל באירועים וכפי שמציין ברנר, היא "מן העבר הכי קרוב", אנו מניחים שכל האירועים אכן אירעו במציאות. כתיבתו של ברנר היא שיפוטית: הוא מאשים את הכל, את הציבור ועסקניו בשתי המושבות ואת עצמו, גיבור הסיפור, "המורה הזקן".¹¹⁵ אנשי המושבה חדרה מואשמים בחוסר מצפון כלפי האדם המתענה ובראשם נותני הטון אנשי הוועד המתנכרים שבראש דאגתם היה למנוע מהמגורשים כניסה למושבה. הם הניחו להם, ללא נקיפת מצפון, ללון תחת כיפת השמיים ולהצדקתם טענו שהמגורשים רגילים לכך: הרי בילו כבר חורף שלם בכפר סבא.

¹¹⁴ ציזלינג, מוסר במפורש, שהפועל העוזר היה הפועל הספרדי המוכר לו, אך "יתכן כי ברנר טעה מלכתחילה, בגלל צורת תלבושתו של הספרדי ושפת הדיבור הערבי שבפיו. להערכתנו, ברנר ברשימתו, לא דייק במכוון. מטרתו הייתה להוכיח שבכל בני עמו הסובבים אותו, לא מצא, אלא את החייל התורכי לעזור לו במשימת קבורת התינוקת.

¹¹⁵ קיימים חילוקי דעות בין ההיסטוריונים בדבר הטלת האחריות על הדמויות ההיסטוריות. יש הטוענים כי ההיסטוריון אינו שופט, לעומת זאת יש הדוגלים בדעה שעבודת ההיסטוריון אינה שלימה באם לא יחקור את הסיבות לאירועים ויטיל אחריות ואשמה. אלעזר וינריב, חשיבה היסטורית, תל-אביב תשמ"ז, כר' א' עמ' 295, 297-298.